

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**De rumoerige Residentie: De politieke straatactiviteiten van
communisten en sociaaldemocraten in de Haagse publieke ruimte,
1929-1939**

Hulsebosch, Max

Citation

Hulsebosch, M. (2022). *De rumoerige Residentie: De politieke straatactiviteiten van communisten en sociaaldemocraten in de Haagse publieke ruimte, 1929-1939*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3505395>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

DE RUMOERIGE RESIDENTIE

**De politieke straatactiviteiten van communisten en
sociaaldemocraten in de Haagse publieke ruimte,
1929-1939**

Max Arend Hulsebosch
Studentnummer 2175363
s2175363@vuw.leidenuniv.nl

Masterscriptie MA History
Politics, Culture and National Identities, 1789 to the Present
Instituut voor Geschiedenis, Universiteit Leiden
20 ECTS

Dr. Dennis Bos (begeleider)
Dr. Bart van der Boom (tweede lezer)

30 november 2022

Totaal aantal woorden: 22.483

Max Hulsebosch

De rumoerige Residentie

*De politieke straatactiviteiten van communisten en
sociaaldemocraten in de Haagse publieke ruimte, 1929-
1939*

Inhoud

Inleiding	4
Historiografisch debat: Nederland in het interbellum	7
Historiografisch debat: democratieopvattingen en politieke cultuur	9
Historiografie: stadsgeschiedenis en de publieke ruimte	14
Methodologie, brongebruik en bronkritiek	17
Opbouw masterscriptie	20
1 Werklozen en de Haagse publieke ruimte in crisistijd	21
De crisis van de jaren 1930 en de politieke kleur van Den Haag	22
De omgang met Haagse werklozen	23
Onvrede en politiek in de publieke ruimte	26
Actoren en locaties	29
2 De politieke straatactiviteiten van sociaaldemocraten in Den Haag	34
Het nationale en gemeentelijke beleid rondom politieke straatactiviteiten	35
Demonstraties, propaganda, 1 mei en de rol van Willem Drees	39
De Rode Dinsdag van 1932	45
De houding tegenover de politie	47
De SDAP en de Haagse arbeiderswijken	48
De confrontatie met fascist en straatpolitiek	50
Het politieke straatrepertoire van sociaaldemocraten en hun democratieopvatting	54
3 De politieke straatactiviteiten van communisten in Den Haag	57
Demonstraties, propaganda en de rol van Louis de Visser en Jan Johannes Schaddelee	58
Stakingen	63
De Rode Dinsdag van 1932	64
De houding tegenover de politie	70
De communistische partij en de Haagse arbeiderswijken	71
De confrontatie met fascist en straatpolitiek	73
Het politieke straatrepertoire van communisten en hun democratieopvatting	75
Conclusie	79
Bibliografie	81

Inleiding

Boze boeren in Den Haag. Dit beeld wordt momenteel snel geassocieerd met de huidige protesterende boeren, die vanwege de stikstofproblematiek met omgedraaide Nederlandse vlaggen versierde trekkers naar de Hofstad afreizen. Volgens historicus Diederik Smit kent Den Haag echter een rijk demonstratieverleden en zijn boze burgers in Den Haag, zoals de boze boeren anno 2022, geen nieuw fenomeen.¹ Zo was er op 12 februari 1932 een grote boerendemonstratie op het Houtrustterrein in Den Haag, waar de aanwezige boeren onder andere werden toegesproken door de voorzitter van de Nationaal Boeren Crisiscomité.² Nadat de demonstratie zich door de Haagse straten had bewogen, werd de vergadering afgesloten op Houtrust. De voorzitter van het Nationaal Boeren Crisiscomité had de vergadering al besloten, maar de fascist Baars beklom toch nog het podium en riep: ‘Indien er ooit een revolutie komt, dan zal het geen roode, maar een zwarte revolutie zijn.’³

De boeren waren in de jaren 1930 niet de enige groep die zich op straat lieten gelden. Ook communisten, sociaaldemocraten en fascisten begaven zich geregeld in de Haagse publieke ruimte. Hoewel de boerendemonstratie van februari 1932 verder niet gelieerd was aan een politieke partij stipt de uitspraak van Baars wel het conflict tussen linkse en rechtse politieke groepen in die tijd aan. Deze scriptie gaat over de politieke straatactiviteiten van communisten en sociaaldemocraten in de publieke ruimte van Den Haag, zoals demonstraties en colportagetochten. Deze politieke straatactiviteiten zijn dus, anders dan het boerenprotest uit 1932, wel expliciet gelieerd aan een politieke partij. Het claimen van ‘de straat’ en de publieke ruimte staan hierbij centraal. Voornamelijk extreemrechtse of extreemlinkse straatactiviteiten eindigden in de jaren 1930 in gewelddadige confrontaties met de politie of tussen rood en zwart, zoals NSB-colporteurs die geregeld slaags raakten met communisten.⁴ De publieke ruimtes politiseerde door onder andere dergelijke straatactiviteiten, waardoor stedelijke ruimtes steeds sterker een politieke en symbolische waarde kregen.⁵

¹ Omroep West, <https://www.omroepwest.nl/nieuws/4599095/den-haag-demonstratiestad-eerste-protest-op-het-malieveld-was-pro-regering> (geraadpleegd op 21 augustus 2022).

² *Haagsche Courant*, 12 februari 1932, 5.

³ *Ibidem*, 9.

⁴ Harm Kaal en Casper Kirkels, ‘Public Order Acts and their Effects on Street Politics in 1930s Europe: A Case Study of Britain and the Netherlands’, *Histoire urbaine* 55:2 (2019) 125-140, aldaar 125; Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (2^e druk: Amsterdam 2010) 617.

⁵ Harm Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte. Straatpolitiek en de bescherming van politieke instituties in Den Haag’ in: Andreas Biefang en Marij Leenders eds., *Erich Salomon & het ideale parlement. Fotograaf in Berlijn en Den Haag, 1928-1940* (Amsterdam 2014) 255-274, aldaar 258-259.

De jaren dertig in Europa kenmerkte zich volgens Mark Mazower onder andere door een strijd tussen de ideologieën communisme, fascisme en liberale democratie, waarbij de laatstgenoemde in het defensief werd gedrongen.⁶ Deze strijd tussen de ideologieën in Nederland speelde zich af binnen de context van de verzuiling. Hoewel ook in Nederland de democratie in het defensief werd gedwongen, kwam de democratie nooit in gevaar en hadden extremistische partijen relatief weinig aanhang.⁷ Politieke strijd, onder andere via massaoptochten of andere politieke straatactiviteiten in de publieke ruimte, ontbrak echter niet in Nederland.⁸

Veel onderzoek naar straatpolitiek en de rol van (extreem)linkse en (extreem)rechtse politieke groepen gaat hoofdzakelijk over Amsterdam of de algemene situatie in Nederland.⁹ Alleen een artikel van historicus Harm Kaal neemt specifiek de straatpolitiek in Den Haag tijdens het interbellum tot onderwerp.¹⁰ Dit artikel diende als inspiratie voor het onderwerp van deze scriptie, maar de nadruk ligt in deze scriptie niet op overheidsbeleid en -regulering van politieke straatactiviteiten. Hoewel ook dit onderwerp in deze scriptie naar voren komt, ligt de nadruk in deze scriptie op de praktijk en dus op de daadwerkelijke politieke straatactiviteiten in de publieke ruimte. Dit onderzoek richt zich specifiek op de publieke ruimte van Den Haag en beperkt zich daarbij tot enkele wijken in de Haagse binnenstad, zoals Centrum, Schilderswijk, Laakkwartier en de Stationsbuurt. Politieke straatactiviteiten zullen zich voornamelijk hebben afgespeeld in de Haagse binnenstad, omdat daar belangrijke politieke instituties en een aantal politieke verenigingsgebouwen, zoals het socialistische Volksgebouw aan de Prinsegracht, gevestigd waren. In deze scriptie staat de vraag hoe de publieke ruimte werd gebruikt en opgeëist door communisten en sociaaldemocraten tijdens politieke straatactiviteiten in de Haagse binnenstad tussen 1929 en 1939 centraal. Deze vraag

⁶ Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century* (Londen 1998) x-xi; Edwin Klijn en Robin te Slaa, *De NSB. Twee werelden botsen, 1936-1940* (Amsterdam 2021) 16.

⁷ Piet de Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949' in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde eds., *Land van kleine gebaren: Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 179-262, aldaar 199; Friso Wielenga, *Geschiedenis van Nederland. Van de Opstand tot heden* (4de druk: Amsterdam 2017) 281.

⁸ Bernard Rulof, *Een leger van priesters voor een heilige zaak. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek 1918-1940* (Amsterdam 2007) 14.

⁹ Voorbeelden van onderzoeken naar straatpolitiek waar Amsterdam de hoofdrol in speelt: Gertjan Broek, *Weerkorpsen. Extreemrechtse strijdgroepen in Amsterdam, 1923-1942* (Amsterdam 2014); Josje Damsma en Erik Schumacher, 'De strijd om Amsterdam'. Een nieuwe benadering in het onderzoek naar de NSB.', *BMGN – Low Countries Historical Review* 124:2 (2009) 329-348; Harm Kaal, 'Democratie onder druk. De reglementering van politieke manifestaties in Amsterdam tijdens het interbellum', *BMGN – Low Countries Historical Review* 124:3 (2009), 186-208. In een werk van Bernard Rulof worden wel aspecten van de Haagse straatpolitiek van de sociaaldemocraten besproken, maar ligt de nadruk op sociaaldemocratische manifestaties in Amsterdam, Arnhem en Maastricht.

¹⁰ Kaal, 'De politiek in de openbare ruimte', 255-274.

gaat in op de actierepertoires van de communisten en sociaaldemocraten en op onderlinge confrontaties en confrontaties met fascistische, politieagenten en buurtbewoners. Het jaartal 1929 is gekozen, omdat vanaf dat moment de economische wereldcrisis van de jaren 1930 startte en voornamelijk linkse politieke groepen uit onvrede over de crisisaanpak zich geregeld op straat manifesteerden. Het jaartal 1939 vormt het eindpunt van deze scriptie, omdat de oorlogsjaren een radicale breuk vormden met de voorgaande jaren.

Voor het beantwoorden van deze hoofdvraag worden verschillende politieke straatactiviteiten in de Haagse publieke ruimte van verschillende politieke groepen uiteengezet en geanalyseerd. Waar vonden deze straatactiviteiten plaats? Wie organiseerden deze straatactiviteiten en wie namen daaraan deel? Hoe werd 'de straat' gebruikt voor het voeren van politieke propaganda en hoe werd de straat opgeëist ten koste van andere politieke groepen of de autoriteiten? Hoe reageerden politieke groepen op straat op elkaars acties en op de maatregelen en het ingrijpen van de gemeentelijke autoriteiten en de Haagse politie? De antwoorden op al deze vragen worden beantwoord door vele kleine casussen van politieke acties van de sociaaldemocraten en communisten te beschrijven, waarbij enkele casussen, zoals Rode Dinsdag op 20 september 1932, groter worden uitgelicht. De synthese van al die voorbeelden en straatpraktijken levert een straatrepertoire op van een politieke groep, waarin de algemene kenmerken van de politieke straatactiviteiten van die groep worden benoemd. Daarbij maakt dit onderzoek hoofdzakelijk gebruik van kwalitatieve bronnen, zoals kranten en archieven van politieke partijen en gemeentelijke organisaties. Op die manier kan een zo goed en gedetailleerd mogelijk beeld van de Haagse straatpolitiek worden gegeven. Bij die beschrijving van de Haagse straatpolitiek ligt de nadruk niet op grote politieke figuren of grote ideologische veranderingen, maar op hoe de straatactiviteiten werkelijk verliepen in de Haagse publieke ruimte en welke rol de 'gewone' Hagenaren hierin speelden. In het onderzoek zitten ook comparatieve elementen, omdat het straatrepertoire van de sociaaldemocraten en communisten en de reacties van beide groepen op fascistische groepen uiteen worden gezet.

Hoewel de historiografie over straatpolitiek in de jaren 1930 voornamelijk de hoofdstad als onderwerp neemt, zijn er weldegelijk argumenten te geven om de casus Den Haag toe te voegen aan deze historiografie. Ten eerste was Den Haag altijd al het bestuurlijke centrum van Nederland, waardoor het in die tijd meer dan in Amsterdam een gewilde locatie was voor buitenparlementaire politieke straatactiviteiten, zoals demonstraties tegen

overheidsbeleid.¹¹ Een tweede argument is het feit dat de NSB in Den Haag bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 twaalf procent van de stemmen behaalde, waarmee de stad ruim boven het landelijke gemiddelde van 7,9% zat en de meeste NSB-stemmen had van de grote steden.¹² Hieruit vloeit de vraag voort of dit stemgedrag ook meer fascistische straatactiviteiten in Den Haag als gevolg had. Ten derde beargumenteert historicus Gertjan Broek in zijn proefschrift dat een lokaal perspectief op bijvoorbeeld demonstraties of andere straatactiviteiten de mogelijkheid geeft om gebeurtenissen en ontwikkelingen op microniveau te analyseren. Dit beeld kan vervolgens worden vergeleken met het beeld op nationaal niveau, waardoor nieuwe inzichten kunnen worden gevonden of bestaande inzichten kunnen worden genuanceerd.¹³ Volgens Broek is er in de historiografie over het interbellum überhaupt weinig aandacht voor politiek straatgeweld, waarbij dit onderzoek zou kunnen bijdragen aan het wegnemen van deze lacune.¹⁴

Historiografisch debat: Nederland in het interbellum

De thematiek van deze scriptie raakt aan een drietal wetenschappelijke en historiografische debatten, namelijk debatten over de betekenis van het Nederlandse interbellum, debatten over democratieopvattingen en politieke cultuur en debatten over stadsgeschiedenis en publieke ruimte. Het eerste debat over de betekenis van het interbellum gaat over de vraag hoe het culturele en politieke leven in het Nederlandse interbellum moet worden getypeerd. Tot het einde van de jaren 1980 domineerde onder historici een finalistisch en moralistisch beeld van het interbellum, waarbij men vanuit het resultaat van de Tweede Wereldoorlog terugkeek op de twee voorgaande decennia.¹⁵ Zo typeerde Lou de Jong in zijn serie *Het Koninkrijk van Nederland* de jaren 1920 en 1930 als ‘voorspel’ op de Duitse inval. De Nederlandse bevolking had de Eerste Wereldoorlog niet meegemaakt, waardoor het onbekommerde Nederland de

¹¹ Kaal, ‘Democratie onder druk’, 196; Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 255.

¹² Maarten van Doorn, *Het leven gaat er een lichten gang. Den Haag in de jaren 1919-1940* (Zwolle 2002) 198; Henk Flap en Peter Tammes, ‘De electorale steun voor de Nationaal Socialistische Beweging in 1935 en 1939’, *Mens & Maatschappij* 83:1 (2008) 23-46, aldaar 24.

¹³ Broek, *Weerkorpsen*, 20.

¹⁴ *Ibidem*, 11.

¹⁵ Wouter Linmans, *De oorlog van morgen. Nederlandse beeldvorming van een volgende oorlog 1918-1940* (Amsterdam 2021) 16; H. Righart, ‘Nederland in het interbellum: voorspel, tussenspel of gezichtsgedrog?’, *Spiegel Historiaal maandblad voor geschiedenis en archeologie* 26:9 (1991) 370-375, aldaar 372; Frits Boterman, *Tussen utopie en crisis. Nederland in het interbellum 1918-1940* (Amsterdam-Antwerpen 2021) 14; Lezing ‘Een land nog niet in kaart gebracht’. Historiografie en beeldvorming van het Interbellum in een cultuurhistorisch perspectief, Madelondekeizer.nl, https://madelondekeizer.nl/pag_nederlands/lezingen_interbellem.html (geraadpleegd op 4 januari 2021).

oorlog niet zag aankomen. Ook de Nederlandse regering had haar kop in het zand gestoken.¹⁶ Hermann von der Dunk typeerde Nederland in het interbellum eveneens als een naïef land, dat zich weinig bekommerde om het buitenland en vooral cultureel gezien zich anders ontwikkelde dan andere Europese landen.¹⁷ De naïviteit en onschuld van de Nederlanders en de Nederlandse regering werden na de oorlog door historici aangedragen als logische verklaring voor de snelle nederlaag in mei 1940.¹⁸

Al in de jaren 1990 waarschuwde historicus Hans Righart voor een finalistische kijk op het Nederlandse interbellum. Volgens hem moet het idee van het interbellum als ‘voorspel’ genuanceerd worden en moeten er meer continuïteiten worden gezocht tussen voor- en naoorlogs Nederland.¹⁹ Het recente proefschrift van historicus Wouter Linmans over de verwachtingen van Nederlanders over een nieuwe oorlog na 1918 probeert het klassieke, finalistische beeld van het Nederlandse interbellum te weerleggen. Linmans stelt dat de geschiedenis van het Nederlandse interbellum ‘ingewikkelder en rijker’ is dan het klassieke beeld en hij relateert het idee van het mentale en culturele isolement van Nederland in de jaren 1920 en 1930.²⁰ Ook Madelon de Keizer en Sophie Tates willen af van dit idee van een cultureel isolement en wijzen op de complexe culturele interactie tussen traditionalisme en modernisme en nationale en internationale ontwikkelingen.²¹ Historicus Frits Boterman zet zich in zijn recente monografie *Tussen utopie en crisis* eveneens af tegen het idee van het interbellum als voorspel en typeert het interbellum als zelfstandige periode met ‘haar eigen identiteit, dynamiek en karakter’.²² Mede daarom moeten we volgens Boterman af van het moralistische denken over goed en fout in de periode voor 1940.²³

Naast het finalistische en moralistische beeld van het interbellum werd vanaf de jaren 1960, bijvoorbeeld in de werken van Lou de Jong, het beeld neergezet van Nederland als

¹⁶ Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel I Voorspel* (Den Haag 1969); Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel II Neutraal* (Den Haag 1969) 435-436.

¹⁷ Hermann von der Dunk, ‘Nederlandse cultuur in de windstille’ in: Kathinka Dittrich, Paul Blom en Flip Bool eds., *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen* (Amsterdam 1982) 25-30, aldaar 27-28. Von der Dunk noemde Nederland in het interbellum onder andere een ‘meisjesinternaat’.

¹⁸ Linmans, *De oorlog van morgen*, 16.

¹⁹ Righart, ‘Nederland in het interbellum’, 372, 375.

²⁰ Linmans, *De oorlog van morgen*, 16-17.

²¹ Madelon de Keizer, ‘Inleiding’ in: Idem en Sophie Tates eds., *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland, 1914-1940* (Zutphen 2004) 9-44, aldaar 15-41.

²² Boterman, *Tussen utopie en crisis*, 7, 12-13.

²³ Ibidem, 14. J.C.H. Blom trachtte in zijn oratie in 1983 al van dit moralisme en goed-foutdenken af te komen en wees op een vertekend beeld van het interbellum door deze manier van denken: J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983).

politiek onmachtige natie met sterke interne zwakheden rondom haar democratie.²⁴ Ook op dit beeld kwam kritiek, zoals door Hans Blom en Frits Boterman.²⁵ Boterman stelt ook dat velen in Nederland zich wel bewust waren van de gevaarlijke ontwikkelingen in Duitsland en andere Europese landen. Vele Nederlanders ervoeren het interbellum als een onzekere en politiek onrustige tijd, waarin fascisme en communisme steeds meer als gevaarlijk werden aangemerkt.²⁶ En daarbij dacht men na over hoe men de democratie in Nederland kon beschermen.²⁷ Deze scriptie probeert het Nederlandse interbellum als zelfstandige periode te zien, zonder zich finalistisch te richten op het eindresultaat van mei 1940. Daarnaast wil deze scriptie laten zien dat er weldegelijk discussie was over de zwakheden van de democratie, maar dat dit beeld genuanceerd moet worden. Vele Nederlanders ervoeren bewust het gevaar van extreme ideologieën en verzetten zich tegen antidemocratische groeperingen zoals fascistische, onder andere via politieke straatactiviteiten. De thematiek van deze scriptie, de straatpolitiek, sluit dus aan bij het debat over hoe het interbellum te typeren. Het historiografisch debat over democratieopvattingen en politieke cultuur houdt dus ook verband met het debat over de typering van het interbellum.

Historiografisch debat: democratieopvattingen en politieke cultuur

Deze scriptie raakt daarnaast aan het historiografisch debat dat gaat over democratieopvattingen en politieke cultuur. In de hedendaagse geschiedschrijving over politieke partijen is steeds meer aandacht voor politieke stijlen, politieke uitingvormen en de identiteit en samenhang van partijen, ofwel de politieke cultuur.²⁸ In zijn studie over de politieke cultuur van de Franse Revolutie beschrijft Keith Michael Baker het concept als ‘a set of discourses or symbolic practices by which claims are made in politics’.²⁹ Het begrip ‘politiek’ wordt hier breed opgevat en onderdelen van politieke cultuur zijn bijvoorbeeld manifestaties, demonstraties of andere praktijken en rituelen waarin politiek zich kan

²⁴ Lezing ‘Een land nog niet in kaart gebracht’. Historiografie en beeldvorming van het Interbellum in een cultuurhistorisch perspectief, Madelondekeizer.nl, https://madelondekeizer.nl/pag_nederlands/lezingen_interbellem.html (geraadpleegd op 4 januari 2021).

²⁵ Ibidem.

²⁶ Boterman, *Tussen utopie en crisis*, 17. Zo laat Frank van Vree in zijn proefschrift *De Nederlandse pers en Duitsland* zien dat Nederlandse krantenlezers weldegelijk op de hoogte werden gehouden van de ontwikkelingen in nazi-Duitsland.

²⁷ Ibidem, 22.

²⁸ Henk te Velde, ‘Politieke cultuur en politieke geschiedenis’, *Groniek* 137:2 (1997) 391-402, aldaar 392-393; Rulof, *Een leger van priesters*, 22.

²⁹ Keith Michael Baker, *Inventing the French Revolution. Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century* (Cambridge 1990) 4; Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 255.

manifesteren.³⁰ Politieke straatactiviteiten, die centraal staan in deze scriptie, zijn ook onderdelen van politieke cultuur, evenals daarmee samenhangende onderwerpen als groepsgevoel en informele aspecten van een politieke partij.

Volgens historici Henk te Velde en Gerrit Voerman is er in de historiografie over Nederlandse politieke partijen lang te weinig aandacht besteed aan informele aspecten van het onderdeel zijn van een partij, zoals het groepsgevoel binnen een partij, het partijleven of het gebruik van rituelen en symbolen bij manifestaties.³¹ Volgens Te Velde was er in klassieke partijgeschiedenissen vooral aandacht voor de formele organisatie van de partijen en de partijideologieën, terwijl men daarmee niet recht doet aan alle aspecten van de partij, zoals de sociabiliteit van een partij.³² Het is belangrijk om het groepsgevoel van partijleden – ook tijdens straatactiviteiten – te doorgronden, omdat de opvattingen en ervaringen van ‘gewone’ partijleden op die manier beter kunnen worden begrepen.³³ Een recent voorbeeld van een studie waarin expliciet wordt ingegaan op de informele aspecten van een politieke partij is het proefschrift van Adriaan van Veldhuizen over het partijleven in de beginjaren van de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP). Van Veldhuizen bepleit studie naar ‘gewone’ partijleden en de informele partijcultuur, omdat dit een completer geschiedbeeld van partijen met meer reliëf oplevert.³⁴ Een ander recent voorbeeld is de monografie *Bloed en barricaden* van Dennis Bos over de herinneringen van socialisten aan de Parijse Commune van 1871. Via deze herinneringen vertelt Bos meer over de belevingswereld van (gewone) socialisten.³⁵ In deze scriptie wordt aandacht besteed aan het groepsgevoel van politieke groepen tijdens straatactiviteiten om zo bij te dragen aan een completer beeld van de politieke cultuur in de jaren 1930.

³⁰ Te Velde, ‘Politieke cultuur’, 395-396, 399; Femke Kaulingfreks, *Straatpolitiek. Op zoek naar nieuw engagement* (Amsterdam 2017) 13.

³¹ Henk te Velde, ‘Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis’ in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2005* (Groningen 2005) 106-123, aldaar 110, 114-115; Te Velde, ‘Politieke cultuur’, 393; Gerrit Voerman, ‘De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 120:2 (2005) 226-269, aldaar 265-266. Historicus Harm Kaal bemerkt bijvoorbeeld dat er nog weinig onderzoek is gedaan naar de electorale cultuur van de SDAP en dat het meeste onderzoek voor de SDAP werd gedaan naar parlementaire geschiedenis of ideologische geschiedenis in plaats van bijvoorbeeld naar hoe de SDAP contact legde met haar kiezers: Harm Kaal, ‘De electorale cultuur van de sociaaldemocraten, 1918-1940’, *Leidschrift* 32:3 (2017) 69-87.

³² Te Velde, ‘Het wij-gevoel’, 110. Een voorbeeld van een boek waarin veel aandacht is voor verkiezingen, ideologie, kiesrechtuitbreiding en ontwikkeling van verkiezingsprogramma’s, maar weinig aandacht is voor de verhalen van partijleden is: Gert van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003).

³³ *Ibidem*, 114, 119.

³⁴ Adriaan van Veldhuizen, *De Partij. Over het politieke leven in de vroege S.D.A.P* (Amsterdam 2015) 8-10.

³⁵ Dennis Bos, *Bloed en barricaden. De Parijse Commune herdacht* (Amsterdam 2014) 13, 18-19.

Op straat kwamen voor- en tegenstanders van de democratie met elkaar in conflict en zij gebruikten hun waarden en hun democratieopvatting om hun repertoire van straatacties vorm te geven en te rechtvaardigen.³⁶ Discussies over de beoordeling van politieke straatacties zeggen iets over hoe politieke groepen de publieke ruimte zouden willen gebruiken en opeisen. Een straatrepertoire geeft zowel aanwijzingen over ideologische keuzes als ongeschreven regels op straat en kan de veranderende normen voor politieke straatacties van groepen verklaren.³⁷ De opvattingen van het begrip democratie, de politieke cultuur en de politieke straatacties in het interbellum houden verband met elkaar. Jarenlang hebben historici en politicologen benadrukt dat de democratie in het interbellum kritiek kreeg van zowel extremisten als gevestigde partijen, maar dit beeld dient te worden bijgesteld. In Europa kreeg de democratie tijdens het interbellum kritiek, maar genoot het ook steun.³⁸

Historicus A.A. de Jonge maakte een onderscheid tussen een grote en kleine crisis van de democratie in het Europese interbellum. Bij een kleine crisis van de democratie in een land was er kritiek op de werking van het democratische systeem, zoals over trage besluitvorming. Een grote crisis van de democratie hield in dat er kritiek was op het democratisch systeem en de ideële grondslagen daarvan.³⁹ De Jonge waarschuwt in zijn boek dat het onderscheid tussen beide crises niet te rigide moet worden opgevat, maar deze dichotomie had jarenlang grote invloed in het historiografisch debat.⁴⁰ Volgens historicus Joris Gijsenbergh hebben historici en politicologen – onder invloed van De Jonges werk – jarenlang in de historiografie benadrukt dat de Nederlandse democratie in het interbellum sterk werd bekritiseerd en in twijfel werd getrokken door zowel extremistische groepen als gevestigde partijen. Maar volgens Gijsenberg moet dit beeld worden bijgesteld, omdat de democratie in het interbellum zowel werd bekritiseerd als steun genoot. Verschillende groepen probeerden de democratie vurig te beschermen.⁴¹ Gijsenbergh stelt in zijn proefschrift *Democratie en gezag*, dat gaat over Nederlandse extremismebestrijding tijdens het interbellum, dat we de waardering voor

³⁶ Joris Gijsenbergh, *Democratie en gezag. Extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* (Nijmegen 2016) 23; Rob Hartmans, *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaal-democratie en het nationaal-socialisme, 1922-1940* (Amsterdam 2012) 16.

³⁷ Kristian Mennen, 'Nazis, Violence and the State: Social Democratic Repertoire Discussions in Germany and the Netherlands Around 1930' in: Joost Augusteijn, Constant Hijzen en Mark Leon de Vries eds., *Historical Perspectives on Democracies and their Adversaries* (Cham 2019) 45-68, aldaar 46.

³⁸ Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 14.

³⁹ A.A. de Jonge, *Crisis en kritiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Gorcum 1968) 6-13, 380; Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 300.

⁴⁰ De Jonge, *Crisis en kritiek*, 6. Een voorbeeld van een werk waar deze dichotomie duidelijk onderdeel is van het betoog: Mazower, *Dark Continent*, 20-25.

⁴¹ Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 14.

de democratie in het interbellum moeten herzien, omdat de kritiek op de democratie pluriform was en de democratie zelf een ‘essentially contested concept’ is.⁴² Door een bredere blik op het begrip ‘democratie’ krijgen we volgens Gijsenbergh een vollediger beeld van het vooroorlogse denken over democratische normen en praktijken.⁴³ Een werk dat aansluit bij het idee dat kritiek en steun voor de democratie pluriform was, is de bundel *Historical Perspectives on Democracies and their Adversaries* van Joost Augusteijn, Constant Hijzen en Mark Leon de Vries. Dit werk gaat hoofdzakelijk over hoe verschillende groepen democraten en antidemocraten discussiëerden over de betekenis en waarde van de democratie, waarbij de auteurs betogen dat deze discussies veel complexer waren dan de dichotomie tussen democraten en antidemocraten.⁴⁴

Volgens Gijsenbergh hadden de conflicterende opvattingen over het begrip democratie een grotere invloed op de politieke cultuur dan de ‘aanvallen’ van antidemocraten op de parlementaire democratie.⁴⁵ In zijn proefschrift gebruikt Gijsenbergh repertoires als hulpmiddel voor het breed en pluriform beschrijven van het begrip ‘democratie’. Een repertoire is een verzameling van ideeën, praktijken, (ongeschreven) regels, actievormen, stijlelementen en symbolen gegroepeerd rondom een kernwaarde.⁴⁶ Repertoires zijn constructies van een historicus, maar gebaseerd op democratieopvattingen van tijdgenoten, waardoor het de historicus in staat stelt de veelheid aan (conflicterende) democratieopvattingen beter te begrijpen en onderzoeken.⁴⁷ Discussies rondom straatpolitiek en de regulering daarvan gedurende het interbellum zijn te verbinden aan twee democratierepertoires of -opvattingen.⁴⁸ Ten eerste het disciplineringsrepertoire, waarbij gelijkheid, zelfbeheersing en het voorkomen van wanorde en gezagsonderminning belangrijk waren. Burgerlijke vrijheden mochten hiervoor worden geremd en daarbij werden – vanuit het

⁴² Joris Gijsenbergh, ‘Crisis of Democracy or Creative Reform? Dutch Debates on the Repression of Parliamentary Representatives and Political Parties, 1933-1940’ in: Idem, Saskia Hollander, Tim Houwen en Wim de Jong eds., *Creative Crises of Democracy* (Brussel 2012) 237-268, aldaar 237-238.

⁴³ Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 20.

⁴⁴ Joost Augusteijn, Constant Hijzen en Mark Leon de Vries, ‘Introduction’ in: Idem eds., *Historical Perspectives on Democracies and their Adversaries* (Cham 2019) 3-15, aldaar 5, 7-9. Ander recente werken die een veelheid aan democratieopvattingen centraal stellen: Pepijn Corduwener, *The Problem of Democracy in Europe: Conflicting and Converging Conceptions of Democracy in France, West Germany and Italy, 1945-1989* (New York 2016); T.C. Buchanan en M. Conway, ‘The Politics of Democracy in Twentieth Century Europa: Introduction’, *European History Quarterly* 32:1 (2002) 7-12.

⁴⁵ Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 227.

⁴⁶ Ibidem, 21-22. De term ‘repertoires van democratie’ is een bewerking van het idee van ‘repertoires of contention’ van de socioloog Charles Tilly. Hij doelde daarmee op de verzamelingen van actievormen waarmee sociale bewegingen hun protesten organiseerden tegen de gevestigde autoriteiten: Charles Tilly, *Regimes and Repertoires* (Chicago-London 2006).

⁴⁷ Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 22-25.

⁴⁸ Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 267; Gijsenbergh, ‘Crisis of Democracy’, 257-259.

beginsel van gelijk – geen uitzonderingen gemaakt op basis van ideologie.⁴⁹ Vrijwel tegenovergesteld daaraan was er het burgerrechtenrepertoire of het idee van een essentiële democratie, dat de nadruk legde op vrijheid, soevereiniteit van burgers en de rechtsstaat die burgers beschermt tegen elkaar en tegen een repressieve overheid. Vrijheid was belangrijker dan een representatie van alle burgers bij politieke straatactiviteiten, dus maatregelen tegen antidemocraten waren toegestaan als vrijheid voor alle democratieaanhangers ten alle tijden werd gerespecteerd.⁵⁰ Voornamelijk sociaaldemocraten konden zich niet vinden in de uitgangspunten van het disciplineringsrepertoire, omdat zij daardoor beperkt werden van het laten horen van standpunten en het kritiek leveren op gezagsdragers in de publieke ruimte.⁵¹ In deze scriptie zullen de uitgangspunten van de disciplineringsdemocratie en essentiële democratie worden toegepast op politieke straatactiviteiten als onderdeel van de politieke cultuur, zodat er een genuanceerder beeld ontstaat van de diversiteit van democraten (en antidemocraten) op straat.

Ook in de huidige tijd bestaan er extremistische politieke groeperingen in Nederland die ondemocratische standpunten erop na houden. Mede door acties van deze groepen binnen en buiten de Tweede Kamer is er maatschappelijk debat over de vraag hoe een democratische regering moet regeren op ondemocratische groepen en – in het verlengde daarvan – over de vraag wat de essentie van ‘onze’ democratie is.⁵² Zo pleit de Leidse hoogleraar Bastiaan Rijpkema voor een zelfcorrigerende democratie, waarin een democratie antidemocratische krachten nooit moet tolereren en zichzelf daartegen beschermen zonder de democratie onnodig te beperken.⁵³ De vraag in hoeverre er beleid gemaakt moet worden dat op het eerste oog democratische waarden en rechten, zoals vrijheid van meningsuiting, ondermijnt, is een vraag die zowel in de jaren 1930 als nu relevant is.⁵⁴ Historisch onderzoek naar deze thematiek kan bijdragen aan inzichten in het huidige maatschappelijke debat, waarbij centraal staat dat democratie een complex en omstreden begrip was en blijft.

⁴⁹ Gijsenbergh, ‘Crisis of Democracy’, 239-240; Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 25-27, 207.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 267. Er bestaan nog meer democratieopvattingen en -repertoires, zoals het vertegenwoordigingsrepertoire, waarbij burgers via een representatie van het volk indirect invloed uitoefenen op de besluitvorming, en het egaliteitsrepertoire, waarbij sociale en economische gelijkheid de basis zouden moeten worden van een democratie en de klassenmaatschappij moet verdwijnen.

⁵² Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 16.

⁵³ Bastiaan Rijpkema, *Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie* (Leiden 2015) 237-238, 240.

⁵⁴ Kaal en Kirkels, ‘Public Order Acts’, 140; Boterman, *Tussen utopie en crisis*, 12.

Historiografie: stadsgeschiedenis en de publieke ruimte

Deze scriptie is eveneens gelieerd aan een historiografisch debat over stadsgeschiedenis, straatidentiteiten en de omgang met de stedelijke publieke ruimte. De stedelijke publieke ruimte is de fysieke stedelijke ruimte waar plaats is voor openbare interacties en praktijken.⁵⁵

Volgens historicus Leif Jerram is er ondanks de steeds grote belangstelling voor onderzoek naar stedelijke publieke ruimtes nog steeds in veel onderzoeken ‘a painful silence’ over de publieke plekken waar de geschiedenis zich afspeelde.⁵⁶ Volgens Jerram hebben het ‘waarom’ en het ‘waar’ sterk met elkaar te maken. Iets abstracts als politieke macht wordt zichtbaar wanneer het wordt toegepast op een gebeurtenis of ontwikkeling in de publieke ruimte.⁵⁷

Shane Ewen wijst op een lacune in onderzoek naar hoe specifieke groepen ‘shaped their own identities and rooted these in space’, zoals vrouwen, homoseksuelen en jongeren.⁵⁸ Jongeren en specifiek jonge werklozen speelden in de jaren 1930 een belangrijke rol op straat en vormen dus een onderdeel in het beschrijven van het politieke straatleven in deze scriptie.

De Franse socioloog Henri Lefebvre schreef in de vorige eeuw als een van de eerste wetenschappers over de omgang met de publieke stadsruimte door stadsbewoners.⁵⁹ Lefebvre benadrukte in zijn werken dat ruimte en de indeling van de publieke ruimte onderdeel zijn van de sociale realiteit. Veranderingen in sociale relaties van stadsbewoners en veranderingen in de publieke ruimte beïnvloeden elkaar wederzijds volgens Lefebvre.⁶⁰ Recentelijk verschoof in de historiografie over stedelijke ruimtes de nadruk van onderzoek naar afgebakende plaatsen naar onderzoek naar stedelijke dynamiek tussen en binnen ‘fragmented, contested urban space’.⁶¹ Historici als Shane Ewen en Simon Gunn onderschrijven dit uitgangspunt en stellen dat ruimte een van de factoren is die een rol speelt bij de vorming van sociale (stedelijke) identiteiten.⁶² Gunn betoogt dat sociale identiteiten vaak gevormd worden rondom conflicten over de betekenis van plekken in de publieke ruimte.⁶³

⁵⁵ Tali Hatuka, ‘Public Space’ in: K. Fahlenbrach, M. Klimke and J. Scharloth eds., *Protest Cultures: A Companion* (New York 2016) 284-293, aldaar 284.

⁵⁶ Leif Jerram, *Streetlife: The Untold History of Europe’s Twentieth Century* (Oxford 2011) 3-4.

⁵⁷ Ibidem, 13-14.

⁵⁸ Shane Ewen, *What is Urban History?* (Cambridge 2016) 47-48.

⁵⁹ Henri Lefebvre schreef over de omgang met de publieke ruimte onder andere *Critique de la vie quotidienne* bestaande uit drie delen uit 1947, 1961 en 1981. Deze werken waren de aanloop naar een invloedrijker werk: Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford 1991).

⁶⁰ Hatuka, ‘Public Space’, 290.

⁶¹ Richard Rodger en Susanne Rau, ‘Thinking Spatially: New Horizons for Urban History’, *Urban History* 47:3 (2020) 372-383, aldaar 373.

⁶² Ewen, *What is Urban History*, 34; Simon Gunn, ‘The Spatial Turn: Changing Histories of Space and Place’ in: Simon Gunn en Robert Morris eds., *Identities in Space. Contested Terrains in the Western City since 1850* (Ashgate 2001) 1-14, aldaar 5, 9.

⁶³ Gunn, ‘The Spatial Turn’, 5, 9.

Volgens socioloog Pierre Bourdieu gaat intensief gebruik van publieke ruimtes samen met de ontwikkeling van symbolische macht over die publieke ruimtes: ‘Social space tends to function as a symbolic space, a space of lifestyles and status groups characterized by different lifestyles.’⁶⁴ Het gebruiken en opeisen van de publieke ruimte zorgt ervoor dat sociale realiteiten geconstrueerd kunnen worden en dat groepen zich van elkaar kunnen onderscheiden op basis van gedrag of normen binnen de eigen (opgeëiste) publieke ruimte.⁶⁵ Zo kon een straat, plein of wijk sterk met een bepaalde politieke beweging verbonden raken, bijvoorbeeld als optochten altijd uit een bepaalde wijk of vanaf een bepaald plein vertrokken.⁶⁶ Bij protesten op straat, zoals optochten of demonstraties, worden ‘gewone’ mensen politieke actoren. De publieke ruimte vormt daarbij dus een plek waar politieke claims of wensen publiekelijk kunnen worden getoond door mensen die niet tot het politieke establishment behoren.⁶⁷ Volgens historicus Matthias Reiss geven straatprotestanten daarom historici de mogelijkheid om te bestuderen hoe ‘notions of legitimacy, entitlement, identity, and order are negotiated in the public sphere’.⁶⁸ Mensen leggen immers claims op de publieke ruimte, bijvoorbeeld door gedrag als het zingen van protestliederen of geschreeuw richting ‘buitenstaanders’ van de opgeëiste publieke ruimte.⁶⁹ Des te machtiger een groep in de samenleving staat, des te minder actief de groep claims op de publieke ruimte hoeft te uiten en des te minder actief de groep zich hoeft op te stellen.⁷⁰ Een voorbeeld dat hiervan is het ‘kerstbomenrausen’ en het maken van vreugdevuren vanaf de jaren ’50 in Den Haag, waarbij in de loop der tijd groepen jongeren uit verschillende Haagse wijken de confrontatie met elkaar en de Haagse politie aangingen. Het afzetten tegen de politie en tegen jongeren uit andere wijken vormt een goed voorbeeld van de werking van de publieke ruimte als symbolische orde.⁷¹

De hoofdvraag van deze scriptie gaat in op de vraag waarom politieke groepen de straat opeisten en waarom zij bepaalde gedeelten van de publieke ruimte kozen voor hun politieke straatactiviteiten. Waarom werden bepaalde locaties vaak gebruikt bij politieke

⁶⁴ Pierre Bourdieu, ‘Social Space and Symbolic Power’, *Sociological Theory* 7:1 (1989) 14-25, aldaar 20, 22.

⁶⁵ Ibidem, 17-18; Nancy Stieber, ‘Microhistory of the Modern City: Urban Space, Its Use and Representation’, *Journal of the Society of Architectural Historians* 58:3 (2001) 382-391, aldaar 383; Hatuka, ‘Public Space’, 284-285.

⁶⁶ Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 258-259; Hatuka, ‘Public Space’, 285-287.

⁶⁷ Matthew Reiss, ‘Street Protest’ in: K. Fahlenbrach, M. Klimke and J. Scharloth eds., *Protest Cultures: A Companion* (New York 2016) 352-358, aldaar 352-353.

⁶⁸ Ibidem, 353.

⁶⁹ Maarten Hajer, Maarten Poorter, Arnold Reijndorp en Mara Schoots, ‘Openbare ruimte als symbolische orde: de Haagse nieuwjaarsvuren’, *Beleid en maatschappij* 36:3 (2009) 170-182, aldaar 170-172.

⁷⁰ Ibidem, 170.

⁷¹ Hajer, ‘Openbare ruimte’, 170, 173-174.

straatacties? Waarom werden sommige locaties in Den Haag, zoals het Binnenhof, door de autoriteiten vrijgehouden van straatpolitiek? En welke invloed had de politieke kleur van Haagse wijken op het slagen van straatactiviteiten van verschillende politieke groepen? Inzichten uit het historiografisch en sociologisch debat over de omgang met de publieke ruimte kunnen bijdragen aan het beantwoorden van de hoofdvraag en de daaraan verbonden subvragen.

Volgens historicus Bernard Rulof is er over (politieke) conflicten in de publieke ruimte en het karakter van betogen in de publieke ruimte vanaf de negentiende eeuw tot de Tweede Wereldoorlog in Nederland nog weinig geschreven door historici of komt het in werken spaarzaam aan bod.⁷² Een voorbeeld van een Nederlandse studie die wel ingaat op conflicten en betogingen in de publieke ruimte is het proefschrift *Waarachtige volksvrienden* van Dennis Bos, die schrijft over de vroege Amsterdamse socialisten in de tweede helft van de negentiende eeuw. Bos zet in zijn werk onder andere de vermenging van partijkeuze en buurtloyaliteit uiteen. Zo was de Amsterdamse Jordaan een grotendeels socialistische buurt, terwijl er conflicten bestonden over het opeisen van de publieke ruimte van bijvoorbeeld het oude Amsterdamse centrum of de Amsterdamse Jodenhoek.⁷³ Demonstranten, propagandisten en colporteurs waren verwickeld in een voortdurende strijd over zeggenschap over de Amsterdamse publieke ruimte.⁷⁴ Andere voorbeelden van Nederlandse werken over politieke conflicten in de publieke ruimte en betogingen zijn *Een leger van priesters* van Bernard Rulof over de betekenis van sociaaldemocratische manifestaties in het interbellum en *Weerkorpsen* van Gertjan Broek over de actievormen van extreemrechtse strijdgroepen in Amsterdam in het interbellum.⁷⁵

Twee voorbeelden van studies over het straatleven en de politieke straatactiviteiten tijdens het interbellum in Berlijn zijn de monografieën van historici Molly Loberg en Eve Rosenhaft. Loberg laat zien dat de Berlijnse stedelijke ruimte bij uitstek een plek was waar vorm werd gegeven aan massapolitiek, bijvoorbeeld via politieke muurposters of gewelddadige straatconflicten tussen extreemlinkse en extreemrechtse groeperingen.⁷⁶ Rosenhaft beschrijft eveneens deze politieke strijd tussen links en rechts op straat en brengt

⁷² Rulof, *Een leger van priesters*, 148. Rulof noemt een artikel van Ger Harmsen en Luchien Karsten als voorbeeld waarbij het karakter van het betogen in de publieke ruimte wel centraal staat: Ger Harmsen en Luchien Karsten, 'De 'eerste mei' als strijd- en feestdag in de Nederlandse arbeidersbeweging', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 7 (1985) 6-111.

⁷³ Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001) 338, 344, 346.

⁷⁴ *Ibidem*, 346.

⁷⁵ Rulof, *Een leger van priesters*; Broek, *Weerkorpsen*.

⁷⁶ Molly Loberg, *The Struggle for the Streets of Berlin* (Cambridge 2018) 6, 16.

dit in verband met zeggenschap over Berlijnse buurten. Zij laat bijvoorbeeld zien dat communisten hun politieke achterban – veelal werklozen – organiseerde via buurtrelaties en -loyaliteit.⁷⁷ In deze scriptie worden vergelijkingen gemaakt tussen de straatpolitiek in Den Haag en andere steden in Nederland of bijvoorbeeld Duitsland. Deze vergelijking kunnen nuttig zijn om de Haagse context beter te begrijpen of in context te kunnen plaatsen, waarbij wel steeds rekening gehouden wordt met de specifieke kenmerken en ontwikkelingen van de Haagse straatpolitiek.

Methodologie, brongebruik en bronkritiek

Dit onderzoek naar Haagse politieke straatactiviteiten maakt hoofdzakelijk gebruik van kwalitatieve bronnen en probeert het Haagse politieke straatbeeld zo goed en gedetailleerd mogelijk in beeld te brengen. Dit onderzoek gaat niet over grote politieke figuren of ideologische veranderingen, maar over de activiteiten op straat in het alledaagse leven, een *history from below*. In een *history from below* wordt onderzoek gedaan naar mensen die vaak niet voorkomen in traditionele bronnen of zelf traditionele bronnen produceren.⁷⁸ Informatie over alledaagse mensen is vaak gefragmenteerd en de *close reading* en *thick description* van de bestaande bronnen, zoals foto's of krantenartikelen, is een veelgebruikte methode om (genoeg) informatie te verzamelen over 'gewone' mensen in het stadsleven.⁷⁹ Bij de methode *thick description*, uitgewerkt door Clifford Geertz, probeert men via *close reading* en gedetailleerde analyse van bestaande bronnen informatie te winnen over groepen niet behoren tot de bovenlagen van de bevolking. Volgens deze methode kunnen volgens Geertz het informele leven (op straat) en de sociale interacties van mensen worden gereconstrueerd, waarbij historici niet moet vervallen in te grote generalisaties.⁸⁰

⁷⁷ Eve Rosenhaft, *Beating the Fascists? The German Communists & Political Violence 1929-1933* (Cambridge 1983) 28, 208.

⁷⁸ James Borchert, 'Urban Neighborhood and Community: Informal Group Life, 1850-1970', *The Journal of Interdisciplinary History* 11:4 (1981), 607-641, aldaar 607-608; Jim Sharpe, 'History from Below' in: Peter Burke ed., *New Perspectives on Historical Writing* (Cambridge 1991) 24-41, aldaar 25-26, 34; Maarten van Ginderachter en Marnix Beyen, 'General Introduction: Writing the Mass into a Mass Phenomenon' in: Idem eds., *Nationhood from Below: Europe in the Long Nineteenth Century* (Basingstoke 2012) 3-22, aldaar 5, 10. De traditie van *history from below* voert terug op de werken en ideeën van Lucien Febvre, die onderdeel was van de Annales School. Ook Edward Thompson kan gezien worden als een van de pioniers van *history from below*: E.P. Thompson, 'History from Below', *The Times Literary Supplement* 7 (April 1966) 279-280. Goede recente voorbeelden van *histories from below* zijn bijvoorbeeld de proefschriften van Dennis Bos en Anne Petterson: Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001); Anne Petterson, *Eigenwijs vaderland. Populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam* (Amsterdam 2017).

⁷⁹ Anne Petterson, 'The Monumental Landscape from Below: Public Statues, Popular Interaction and Nationalism in Late Nineteenth-Century Amsterdam', *Urban History* 46:4 (2019) 722-746, aldaar 726-727.

⁸⁰ Clifford Geertz, 'Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture' in: Ibidem, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (New York 1973) 3-30, aldaar 14; Petterson, 'The Monumental Landscape', 727.

Bij een onderzoek naar het dagelijks leven op straat volstaat onderzoek naar één type bron niet, maar dient een grote hoeveelheid gefragmenteerde informatie uit diverse soorten bronnen te worden samengebracht tot een samenhangend betoog.⁸¹ Voor het reconstrueren van een compleet beeld van de Haagse politieke straatactiviteiten worden in deze scriptie verschillende type bronnen gebruikt, waarbij kranten en periodieken het belangrijkste type is. Bij de bestudering van kranten is het belangrijk om de politieke kleur van de krantentitel of journalist in beschouwing te nemen.⁸² Kranten in het interbellum beïnvloedden de houding en opvattingen van haar lezers uit dezelfde sociale, politieke of levensbeschouwelijke groep sterk. De nieuwsweergave voorzag in een gemeenschappelijk referentiekader en had dus sterke invloed op de meningsvorming van de krantenlezers.⁸³ Door in deze scriptie gebruik te maken van kranten die gelieerd waren aan verschillende politieke groepen wordt geprobeerd om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van straatactiviteiten. Daarnaast kunnen artikelen over deze gebeurtenissen worden vergeleken ter controle van de feiten en de reacties op de gebeurtenissen.

Het zoeken in digitale krantendatabases, zoals Delpher, geeft historici meer mogelijkheden tot bredere historische kennis dan de analoge methode, maar *close reading* van de geselecteerde krantenartikelen en het in acht nemen van de historische context blijft belangrijk.⁸⁴ Anders dan andere typen historische bronnen is er bij kranten geen tekort aan bronnen, maar juist een groot overschot. Het zoeken via zoektermen in krantendatabases zal daarom nooit een volledig beeld geven van een krantenartikelen over een onderwerp.⁸⁵ Het verkrijgen van enige mate van representativiteit wordt wel bereikt door een bewuste keuze van krantentitels, die een breed scala aan publiek en politieke kleur vertegenwoordigen.⁸⁶ In deze scriptie wordt voornamelijk gebruik gemaakt van landelijke dagbladen als het socialistische *Het Volk*, het communistische *De Tribune* en het relatief neutrale *Het Vaderland*. Van de kranten aan de linkerzijde van het politieke spectrum was *Het Volk* het

⁸¹ Eric J. Hobsbawm, 'History from below. Some reflections' in: Frederick Krantz ed., *History from below. Studies in popular protest and popular ideology in honour of George Rudé* (Montréal 1985) 63-73, aldaar 66, 69.

⁸² Broek, *Weerkorpsen*, 23; S. Vella, 'Newspapers' in: M. Dobson en B. Ziemann eds., *Reading Primary Sources: The Interpretation of Texts from Nineteenth- and Twentieth-Century History* (London 2020) 217-237, aldaar 217.

⁸³ Hans Geleijnse, 'Wie ogen heeft om te zien'. *De Nederlandse pers en het fascisme in Europa 1919-1933* (Oisterwijk 2018) 19-20; Vella, 'Newspapers', 217, 226-227.

⁸⁴ Huub Wijffjes, 'Digital Humanities and Media History: A Challenge for Historical Newspaper Research', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 20:1 (2017) 4-24, aldaar 12, 21.

⁸⁵ Ibidem, 14-16; M. Broersma, 'Nooit meer bladeren? Digitale krantenarchieven als bron', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 14:2 (2015) 29-55, aldaar 36, 42.

⁸⁶ Broersma, 'Nooit meer bladeren', 43. Daarnaast moet er bij de keuze van zoektermen in digitale krantendatabases rekening gehouden worden met veranderende spelling en historische naamgeving. De namen van wijken of straten kunnen verschillen met de hedendaagse naamgeving.

grootst met ongeveer 70.000 abonnees in 1931, terwijl *De Tribune* in 1930 3.657 abonnees telde.⁸⁷ Naast landelijke dagbladen wordt in de scriptie ook lokale dagbladen gebruikt, zoals de neutrale *Haagsche Courant*, de sociaaldemocratische, specifiek Haagse krant *De Vooruit* en de communistische, specifiek Haagse krant *De Hongerzweep*. De *Haagsche Courant* telde in 1939 72.629 abonnees en *De Vooruit* in 1939 55.357 abonnees.⁸⁸ De meeste kranten die worden gebruikt in dit onderzoek zijn online raadpleegbaar via Delpher. *De Hongerzweep* is raadpleegbaar in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, maar slechts enkele uitgaven uit de jaren 1930 zijn beschikbaar. *De Vooruit* is nog niet gedigitaliseerd en is in te zien in het Haags Gemeentearchief. Daarom wordt bij deze krant slechts gekeken naar de specifieke berichtgeving op enkele data.

Naast krantenartikelen wordt in deze scriptie voornamelijk gebruik gemaakt van archiefstukken en foto's van het Haags Gemeentearchief en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, dossiers van de Centrale Inlichtingendienst (1919-1940) en dagboeken van tijdgenoten. Zo zijn in het Haags Gemeentearchief bijvoorbeeld archiefstukken van de Haagse politie te vinden, waarmee demonstraties en ordeverstoringen ook beschreven kunnen worden vanuit het perspectief van de gemeentelijke autoriteiten. De Centrale Inlichtingendienst verzamelde tijdens het interbellum inlichtingen over groeperingen en stromingen waarvan een – naar overheidsopvatting – revolutionaire dreiging uitging. Aanvankelijk ging het hierbij voornamelijk om groepen aan de linkerkant van het politieke spectrum, zoals communistische en anarchistische groepen, maar in de loop van de jaren 1930 breidde zich dat ook uit naar groepen ter rechterzijde van het politieke spectrum.⁸⁹ Voor Den Haag maakte de Centrale Inlichtingendienst bijvoorbeeld dossiers over de (socialistische) protesten op Prinsjesdag in de jaren 1930.

Egodocumenten, zoals dagboeken, zijn rijke bronnen waarmee opvattingen, mentaliteiten en de belevingswereld van de schrijver gereconstrueerd kunnen worden. Hoewel historici bij de bestudering van egodocumenten rekening moeten houden met de subjectiviteit

⁸⁷ Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989) 40-41, 81; G. Voerman en J. Wormer, 'De CPN in cijfers, 1909-1991' in: Margreet Schrevel and Gerrit Voerman eds., *De communistische erfenis. Bibliografie en bronnen betreffende de CPN* (Amsterdam 1997) 161-170, aldaar 164. De landelijke oplage aan dagbladen lag in 1930 op gemiddeld 600.000 exemplaren.

⁸⁸ Van Vree, *De Nederlandse pers*, 360-361.

⁸⁹ B. de Graaff, 'De Centrale Inlichtingendienst en de CPH/CPN (1919-1940)' in: Margreet Schrevel and Gerrit Voerman eds., *De communistische erfenis. Bibliografie en bronnen betreffende de CPN* (Amsterdam 1997) 97-112, aldaar 100-101; Constant Willem Hijzen, 'Bewakers van orde, beschermers der democratie. De Centrale Inlichtingendienst en de politieverbindingen in het Interbellum', *Cahiers Politiestudies* 45:4 (2017) 135-162, aldaar 141, 157.

en representativiteit van het egodocument, kunnen egodocumenten het bestaande beeld uit andere soorten bronnen bevestigen, aanvullen en nuanceren.⁹⁰ In *De Tribune* verschenen regelmatig artikelen van arcors oftewel arbeiderscorrespondenten. Arcors waren communistische auteurs die hun stukken toestuurd naar de krant en daarbij vaak anoniem bleven. Veel stukken van arcors zijn geen egodocumenten, omdat vaak niet vanuit de ik-vorm werd geschreven. Toch lijkt de waarde voor deze scriptie van de stukken van arcors op die van de waarde van egodocumenten, omdat de arcors eveneens laten zien hoe communisten oordeelden over de politieke straatacties van de eigen politieke groep en die van andere politieke groepen. In een *history from below* kunnen foto's ook van grote waarde zijn als illustrering van en aanvulling op geschreven bronnen. Bij de analyse van fotomateriaal moeten de foto's wel in context worden geplaatst, bijvoorbeeld door de vraag te stellen met welk doel de foto is gemaakt.⁹¹

Opbouw masterscriptie

Deze scriptie bestaat uit drie hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk beschrijft de algemene historische context van de Haagse binnenstad in de jaren 1930 en het algemene gebruik van de straat. Ook de politieke kleur van diverse Haagse wijken en de (politieke) onvrede onder werklozen worden uiteengezet. Het tweede hoofdstuk gaat over de politieke straatactiviteiten van sociaaldemocraten in Den Haag en de manier hoe zij de straat opeisten. Het derde en laatste hoofdstuk doet eenzelfde analyse voor de communisten in Den Haag.

⁹⁰ Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, ‘De gevaarlijkste van alle bronnen.’ Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 4:1 (2004) 3-22, aldaar 6, 9, 11-12; Leonieke Vermeer, ‘Ego-documents and Life Writing Research in the Netherlands: State of the Art’, *BMGN Low Countries Historical Review* 135:1 (2020) 31-69, aldaar 33, 40.

⁹¹ Peter Burke, *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence* (London 2001) 12, 22.

1 Werklozen en de Haagse publieke ruimte in crisistijd

Volgens Salomon De Monchy (1880-1961), die de Haagse ambtsketen droeg van 1934 tot 1940, werd de samenstelling van de Haagse bevolking gekenmerkt door ‘een verbijsterende veelzijdigheid’.⁹² Toch straalde Den Haag volgens De Monchy een bepaalde algemene deftigheid en zorgeloosheid uit: het leven ging er ‘een lichten gang’.⁹³ Dit beeld staat echter in schril contrast met Haagse armen en werklozen, voor wie de jaren 1930 alles behalve ‘een lichten gang’ gingen. Den Haag kende in het interbellum relatief veel ambtenaren en kantoormedewerkers en relatief minder arbeiders in vergelijking met steden als Amsterdam en Rotterdam. De woongrens tussen de meer en minder welvarende Hagenaars liep van zuidwest naar zuidoost, dwars door het oude centrum. Op het zand, ofwel de zeezijde, waren voornamelijk de welvarende wijken te vinden. Op de veengronden, ofwel de landzijde, lagen de arbeiderswijken, zoals de Stationsbuurt, Schildersbuurt, Transvaalkwartier en Spoorwijk, die allemaal tot het stadsdeel Centrum of de Haagse binnenstad behoorden.⁹⁴ Het relatief welgestelde Den Haag was in de woorden van historicus Maarten van Doorn ‘een vat vol tegenstrijdigheden’, waarin grote armoede ook bestond.⁹⁵ Zo kende Den Haag vele honderden hofjes, kleine arbeiderswoningen bij elkaar die niet direct grensden aan de doorgaande straat. Grote arbeidersgezinnen leefden daar bij elkaar in zeer slechte omstandigheden.⁹⁶

Een illustratie van de uitwerking van de armoede onder Haagse arbeiders in de jaren 1930 is te lezen in de herinneringen van de Haagse Rico Bulthuis (1911-2009), die achttien jaar was toen de crisis aanving en een leerling was aan de Haagse Academie voor Beeldende Kunsten. Hij schreef over de armoede van hemzelf en zijn leeftijdsgenoten en de uitwerkingen die de economische crisis in de jaren 1930 op jonge arbeiders hadden. Bulthuis zelf ontwikkelde door de crisis een diep wantrouwen naar de overheid en met hem vele andere arbeiders uit de wijken in en rondom de Haagse binnenstad.⁹⁷ Om de politieke straatactiviteiten van sociaaldemocraten en communisten – waar ook Bulthuis over schreef – beter te kunnen begrijpen beschrijft dit hoofdstuk de algemene historische context van de

⁹² S.J.R. de Monchy, *Twee ambtsketens. Herinneringen uit mijn burgemeesterstijd* (Arnhem 1946) 199.

⁹³ Ibidem, 205.

⁹⁴ Bart van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (2^e druk; Den Haag 1995) 1-2. Scheveningen, gelegen op het zand, vormde met haar vele sociale woningbouw de enige uitzondering op het contrast tussen zand en veen.

⁹⁵ Van Doorn, *Het leven gaat er*, 10-11.

⁹⁶ Robert van Lit, *Den Haag in de jaren dertig* (Zaltbommel 1990) 9; Kees Stal, ‘Ruimtelijke ontwikkeling’ in: Thimo de Nijs en John Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 11-55, aldaar 24.

⁹⁷ Rico Bulthuis, *De dagen na donderdag. Aantekeningen uit de crisisjaren* (Amsterdam-Antwerpen 1975) 8.

Haagse binnenstad in de jaren 1930 en het straatgebruik van voornamelijk werkloze Hagenaars. Daarnaast worden de belangrijkste actoren en locaties die in de volgende twee hoofdstukken veelvuldig voorkomen, geïntroduceerd.

De crisis van de jaren 1930 en de politieke kleur van Den Haag

Het aantal werklozen steeg gedurende de jaren 1930 en de situatie op de arbeidsmarkt zou pas in 1938 langzaam verbeteren.⁹⁸ Voornamelijk in de bouw, de metaalindustrie, de horeca en detailhandel vielen harde economisch klappen, waardoor de crisis diverse groepen zoals ongeschoolde dagloners, winkeliers en geschoolde arbeiders trof.⁹⁹ Onderzoek van de gemeente Den Haag uit 1931 en 1935 liet zien dat de inkomsten van arme gezinnen in de jaren 1930 sterk verminderde en dat er bij een aanzienlijk deel van deze gezinnen ondervoeding voorkwam.¹⁰⁰ Zo schreef een directeur van een school aan de rand van de Schilderswijk in 1934 een brief aan het Haags Crisiscomité met de boodschap dat hij na huisbezoeken 270 van zijn 337 leerlingen schoolvoeding aanbood, omdat het leeuwendeel van deze gezinnen niet genoeg inkomsten had om hun kinderen te voeden.¹⁰¹

De krimpende arbeidsmarkt van de jaren 1930 zorgde ervoor dat vooral jongeren lastig werk konden vinden. Veel jongeren kwamen in allerlei baantjes terecht, maar werden daar ook snel weer ontslagen. Jongeren die geen werk hadden verloren vaak het contact met maatschappelijke organisaties of verenigingen, waardoor ook hun politieke belangstelling verminderde.¹⁰² Over het algemeen gold dat werklozen de voornaamste slachtoffers van de crisis waren en de Hagenaars met werk veel minder reden tot klagen hadden.¹⁰³ De over het algemeen minder bedeelde Hagenaars uit de wijken op het veen stemden dan ook in grote getalen op de SDAP, terwijl in de wijken op het zand de liberale Vrijheidsbond het grootst was.¹⁰⁴ Zo waren bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1935, een van de twee momenten uit de jaren 1930 waarbij het Haagse stemgedrag per wijk is opgemaakt, 49,9% van de stemmen

⁹⁸ Van Doorn, *Het leven gaat er*, 115; Harrie van Eijk, *Meer schaduw dan licht. Het Haagse leven tijdens de crisisjaren 1930-1939* (Soest 2012) 26-27.

⁹⁹ Van Eijk, *Meer schaduw*, 26; Thimo de Nijs, 'Economie' in: Thimo de Nijs en John Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 148-176, aldaar 167; Diederick Klein Kranenburg, 'Samen voor ons eigen'. *De geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt: de Haagse Schilderswijk 1920-1985* (Hilversum 2013) 31.

¹⁰⁰ Thimo de Nijs, 'Van hoeden en petten. Sociale ongelijkheid, consumptie en vrije tijd' in: Thimo de Nijs en John Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 177-207, aldaar 201.

¹⁰¹ Klein Kranenburg, 'Samen voor ons eigen', 28-29.

¹⁰² De Rooy, 'Een zoekende tijd', 184, 190; P. de Rooy, 'Het isolement der werklozen' in: P.W. Klein en G.J. Borger eds., *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam 1979) 197-205, aldaar 199.

¹⁰³ Van Doorn, *Het leven gaat er*, 121.

¹⁰⁴ Ibidem, 193, 195.

van uit de Schilderswijk voor de SDAP, terwijl de Vrijheidsbond slechts 2,0% kreeg. In de Laak- en Molenwijk was in 1935 zelfs 51,5% voor de SDAP en 1,9% voor de Vrijheidsbond.¹⁰⁵

Tijdens de jaren 1930 was de SDAP met gemiddeld een derde van de 45 zetels de grootste partij in de Haagse gemeenteraad, terwijl de CPH nooit boven de twee zetels uitkwam. Ook de Rooms-katholieke Volkspartij (RKSP) had een grote fractie in de Haagse gemeenteraad met gemiddeld negen zetels tijdens de jaren 1930. Tijdens het interbellum was er in het Haagse gemeentebestuur een redelijk succesvolle samenwerking tussen sociaaldemocraten, confessionelen en liberalen, waarbij het college achtereenvolgens onder leiding stond van de liberale burgemeester Jacob Patijn (1918-1930), de confessionele Lodewijk Bosch van Rosenthal (1930-1934) en de liberale Salomon de Monchy (1934-1940).¹⁰⁶ Hoewel de SDAP en de RKSP tijdens de jaren 1930 in Den Haag de grootste partijen waren, kreeg de NSB in Den Haag in vergelijking met andere grote steden ook een relatief groot gedeelte van de Haagse stemmen. De NSB, die bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 zijn politieke debuut maakte, behaalde in Den Haag twaalf procent van de stemmen, terwijl het landelijk gemiddelde 7,9% bedroeg. Het Haagse electoraat dat op de NSB had gestemd, bestond over het algemeen uit meer welvarende Haagse inwoners.¹⁰⁷

De omgang met Haagse werklozen

Ter ondersteuning van werklozen in Nederland werd eind 1931 het Nationaal Crisiscomité opgericht, waaronder ongeveer negenhonderd subcomités vielen, zoals het Haagsch Crisiscomité (HCC). Dit HCC had als doel om werklozen extra te ondersteunen naast hun eventuele 'reguliere' uitkeringen, bijvoorbeeld via de uitgifte van kleding, gezond voedsel en dekens.¹⁰⁸ Waar de gemeentelijke armenzorg en werkloosheidssteun in 1929 al meer dan vier miljoen bedroeg, stegen de uitgaven voor armenzorg en werkloosheidssteun in 1934 naar elf miljoen.¹⁰⁹ Op het dieptepunt in 1937 ondersteunden verschillende werkloosheidscomités en comités van de gemeentelijke armenzorg ongeveer een vijfde van de Haagse gezinnen, wat

¹⁰⁵ Van Doorn, *Het leven gaat er*, 193, 196-197.

¹⁰⁶ Ibidem, 206, 210, 275; Maarten van Doorn en Thimo de Nijs, 'In de schaduw van Den Haag. Politiek en bestuur in de 19de en 20ste eeuw' in: Thimo de Nijs en John Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 56-100, aldaar 74.

¹⁰⁷ Van Doorn, *Het leven gaat er*, 198-199.

¹⁰⁸ Haags Gemeentearchief (HGA), Gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1851-1936 (GBG) (archieffnummer 353-01), inv.nr. 1065, Jaarverslag van het gemeentebestuur en de gemeentelijke instellingen van 1933; Klein Kranenburg, 'Samen voor ons eigen', 28.

¹⁰⁹ H.E. van Gelder, *'s-Gravenhage 1935-1945. Hoe het was, werd en worden moge* (Amsterdam 1946) 18.

neerkwam op ongeveer 25.000 gezinnen.¹¹⁰ Ondanks de geldelijke en materiële steun van diverse werklozencomités was het voor veel werklozen moeilijk om rond te komen, zeker wanneer de kostwinnaar in een gezin langdurig werkloos was.¹¹¹ De Gemeentelijke Arbeidsbeurs hielp Haagse werklozen met hun zoektocht naar arbeidsplaatsen. Het aantal ingeschrevenen bij de Gemeentelijke Arbeidsbeurs steeg van 59.311 in 1929 tot 84.407 in 1934, terwijl het aantal plaatsingen terugliep van 28.862 in 1929 tot 23.753 in 1934.¹¹² De gemeente probeerde ook werk te creëren door het opzetten van werkverschaffingsprojecten, zoals het graven van vijvers in het Zuiderpark, waarbij werklozen voor enkele weken tien procent extra uitkering kregen op hun steungeld. Het aantal ingezette werklozen bij dergelijke werkverschaffingsprojecten was echter laag.¹¹³

In de Haagse Schilderswijk, een arbeiderswijk gelegen in de Haagse binnenstad, waren de problemen van de vele (jeugdige) werklozen duidelijk zichtbaar. De Schilderswijk was een relatief arme Haagse buurt, maar op het niveau van straten waren er grote (materiële) verschillen tussen buurtbewoners. De bewoners hanteerden volgens historicus Diederick Klein Kranenburg onderling ‘een moeilijk te doorgronden stelsel van standsverschillen’, met name gebaseerd op inkomen en welstand.¹¹⁴ Een andere factor waar buurtbewoners elkaar op beoordeelden was het buurtcontact. In het relatief welvarende, westelijke deel van de wijk hadden burens nauwelijks contact met elkaar in de publieke ruimte en streefde men naar de idealen van het moderne en ‘burgerlijke’ arbeidersleven.¹¹⁵ In het armere, oostelijke deel van de wijk hadden de burens zowel op straat als binnenhuis veel contact met elkaar. De straat was voor hen een publieke huiskamer waar men elkaar ontmoette, zoals in hofjes en straatjes rondom clubhuis voor (werkloze) jeugd De Mussen aan de Rijswijksestraat.¹¹⁶ Volgens Mussendirecteur Jacob De Bruin (1896-1978) was er in dit armste gedeelte van de wijk zowel een sterk gemeenschapsgevoel als sterke sociale controle tussen burens onderling.¹¹⁷

In Den Haag werkten het HCC, politieke groepen en kerkelijke organisaties samen bij de oprichting van jeugdlokalen in verschillende wijken die (werkloze) jongeren een zinnige of ontspannende dagbesteding konden bieden.¹¹⁸ Zo was er in de Schilderswijk een jeugdlokaal voor katholieke jeugd en een jeugdlokaal van de Vereeniging voor de Haagsche Jeugd onder

¹¹⁰ Jurgen Vis, *Diaconie. Vijf eeuwen armenzorg in Den Haag* (Amsterdam 2017) 306.

¹¹¹ Van Doorn, *Het leven gaat er*, 120; Klein Kranenburg, ‘*Samen voor ons eigen*’, 29.

¹¹² Van Lit, *Den Haag*, 7-8.

¹¹³ *Ibidem*, 7-8, 99; Van Doorn, *Het leven gaat er*, 119.

¹¹⁴ Klein Kranenburg, ‘*Samen voor ons eigen*’, 27, 36.

¹¹⁵ *Ibidem*, 101-102.

¹¹⁶ *Ibidem*, 104.

¹¹⁷ Jacob de Bruin, *De Musschen en hun clubhuis* (Den Haag 1939) 35.

¹¹⁸ Van Eijk, *Meer schaduw*, 91.

leiding van de Bruin, dat later De Mussen ging heten.¹¹⁹ De instroom van jongeren in het clubhuis groeide bijna ieder jaar. In 1934 waren er gemiddeld vierhonderd jongeren per dag te vinden in het clubhuis en in 1937 steeg dit aantal naar gemiddeld tussen de 350 en 475 bezoekers.¹²⁰ Volgens De Bruin groeide voornamelijk in het armste deel van de wijk met de economische chaos het probleem van ‘de verwaarloosde en misdadige jeugd’ waaronder ‘leugen, bedrog en onrust’ zich voltrokken bij het uitblijven van arbeid.¹²¹ Voornamelijk verveling zorgde volgens De Bruin voor veel problemen en verbittering bij de jongeren uit arme Haagse buurten. De Bruin wilde hen via zijn clubhuis weghouden van de straat, omdat de jongeren daar de openbare orde via kattenkwaad, vernielingen of andere baldadigheden verstoorden en zo veelvuldig in aanraking met de politie kwamen.¹²² Andere jeugdlokalen, zoals die aan de Korte Lombardstraat, Vijzelstraat of Majubastraat hadden met dezelfde problemen onder hun jeugd te maken als clubhuis De Mussen en zagen problemen als oproerige en opstandige jeugd en gokverslavingen.¹²³

Veel informatie over het leven in de Schilderswijk en de belevenissen van De Bruin en zijn clubhuis schreef hij in het clubblad *Levensbericht*, wat later *De Mussenvriend* werd. Historicus Diederick Klein Kranenburg stelt dat het blad door de bezoekende jeugd niet veel gelezen zal zijn, maar vooral gelezen werd door donateurs van het clubhuis. Door dit sponsordoel zullen sommige beschreven situaties iets aangedikt zijn, maar volgens Klein Kranenburg kwam dit niet vaak voor, omdat de beschreven situaties vaak overeenkomen met de beschrijvingen in jaarverslagen. De Bruin kon als buitenstaander toch een tamelijk betrouwbaar beeld van de Schilderswijk van binnenuit geven.¹²⁴

Naar de buitenwereld toe was het oostelijke deel van de Schilderswijk wantrouwend en gesloten, omdat de bewoners zich in de woorden van De Bruin ‘de misdeelden’ en ‘de door iedereen verachten’ voelden.¹²⁵ Een ‘sterke eenheid in leed en smart’ bond hen en de bewoners hadden weinig ontzag voor politieagenten of ‘nieuwelingen’ in de buurt, zoals De Bruin.¹²⁶ Voornamelijk in het begin werd De Bruin door de clubhuisjongens vaak uitgescholden en kon hij ‘de kanker’ krijgen.¹²⁷ Doordat de armste bewoners van de

¹¹⁹ *De Haagsche Courant*, 2 oktober 1933, 21.

¹²⁰ Archief De Mussen, Jaarverslagen van 1934 en 1937; De Bruin, *De Musschen*, 60.

¹²¹ De Bruin, *De Musschen*, 93.

¹²² Archief De Mussen, *Levensbericht*, september 1934, 1; *Het Vaderland*, 21 oktober 1937, 10; *Het Vaderland*, 7 juli 1939, 2.

¹²³ HGA, Haagsch Crisis Comité (HCC) (archieffnummer 491-01), inv.nr. 411, Maandverslagen van verschillende tehuizen van jeugdige werklozen in Den Haag.

¹²⁴ Klein Kranenburg, ‘Samen voor ons eigen’, 47-48.

¹²⁵ De Bruin, *De Musschen*, 35.

¹²⁶ *Ibidem*, 31, 35, 47.

¹²⁷ Klein Kranenburg, ‘Samen voor ons eigen’, 56.

Schilderswijk wantrouwend stonden tegenover de buitenwereld kregen grotere organisatieverbanden, zoals de kerk of politieke (vak)bewegingen weinig grip op dit wijkdeel. In het armste deel werd meer gestemd op de CPH dan in de relatief rijkere wijkdelen, maar er is nauwelijks kennis over de naar alle waarschijnlijkheid grote bewonersgroep die niet stemde.¹²⁸ De Bruin schreef wel dat ondanks dat zijn clubhuisjongens buiten de georganiseerde arbeidersklasse stonden, zij wel vatbaar waren voor ‘de rel’ en ‘de sensatie’. De jongeren uit het armste deel van de Schilderswijk waren soms kortstondig betrokken bij politieke groepen, bijvoorbeeld via de aanwezigheid bij vergaderingen of demonstraties.¹²⁹

Onvrede en politiek in de publieke ruimte

De algehele onvrede van werklozen over de bestaande situatie werd ook door andere (werkloze) arbeiders buiten de Schilderswijk breed gedragen. Zo werd in januari 1935 het *Haags Klachtenboek* uitgegeven en te koop aangeboden voor 10 cent. In het boek werd namens de ‘vele geplaagden’ kritiek geuit op het functioneren van het Maatschappelijk Hulpbetoon, een van de gemeentelijke organisaties die de Haagse werklozen (financieel) moesten ondersteunen. In het klachtenboek stond dat ruiten van gebouwen van het Maatschappelijk Hulpbetoon vaak werden ingegooid door woedende werklozen. Een ambtenaar van het Maatschappelijk Hulpbetoon kreeg zelfs een keer een klap in zijn nek met een elektrische buis toen er onenigheid tussen hem en een werkloze ontstond.¹³⁰ Het heersende sentiment van ontevredenheid onder Haagse werklozen en hun haat richting overheidsinstanties als het Maatschappelijk Hulpbetoon werd duidelijk in dit gedicht uit het *Haags Klachtenboek*:

De misdaad fiert zijn hoogste tij
de werklozen vraagt medelij,
vraagt boord, vraagt werk
aan baantjes-gasten.

De misdaad fiert zijn hoogste tij
de lange rij van werklozen

¹²⁸ Klein Kranenburg, ‘*Samen voor ons eigen*’, 107-108.

¹²⁹ Archief De Mussen, *Levensbericht*, mei 1937, 1; Haags Gemeentearchief, Haagsch Crisis Comité (archieffnummer 491-01), inv.nr. 411, Maandverslag van januari, februari en maart 1936 van tehuis voor jeugdige werklozen De Musschen.

¹³⁰ *Haagsch Klachtenboek* (Den Haag 1935).

hoort zich steeds toegesproken
 jij bent te lui, jij loop zoo lang
 jij hebt gezeten in 't gevang
 zoek jij maar werk
 dat zeggen baantjes-gasten.

De misdaad fiert zijn hoogste tij
 geeft aan werkloozen
 ziekenhuizen, gekkenhuis, gevangenis
 verder vloeken en slagen
 't zijn baantjes-gasten
 die werkloozen plagen.

De misdaad fiert zijn hoogste tij
 naar de hel, met de baantjes-gasten
 hun medelij.¹³¹

De inzet van de 'baantjes-gasten' van het Maatschappelijk Hulpbetoon zorgden niet alleen voor vernielingen van de eigen lokalen, maar de ontevredenheid van werklozen werd ook gebotvied op eigendommen van ondernemers. Zo gooiden twee werklozen in juli 1932 vier stenen door vier ruiten van de Bijenkorf, omdat zij geen verdere steun meer voor hun gezinnen kregen van het Maatschappelijk Hulpbetoon.¹³²

Ook stempellokalen waren plekken waar het sentiment van ontevredenheid onder werklozen te proeven was. Werklozen die in aanmerking wilde komen voor steungeld moesten zich dagelijks op wisselende uren melden bij een van de stempellokalen in Den Haag.¹³³ Volgens Jacob de Bruin verscheurde het stempelen het beste in de mens.¹³⁴ Rico Bulthuis omschreef de omgeving rond het stempellokaal op de Prinsegracht als 'een soort hel, rijk bevolkt door ontevreden mannen met petten op'.¹³⁵ Het verplicht stempelen zorgde vooral

¹³¹ *Haagsch Klachtenboek*.

¹³² *De Haagsche Courant*, 8 juli 1932, 7.

¹³³ Wolters, 'De Gemeentelijke Arbeidsbeurs', 214.

¹³⁴ De Bruin, *De Musschen*, 93.

¹³⁵ Bulthuis, *De dagen na donderdag*, 36.

voor een groot schaamtegevoel bij geschoolde arbeiders, omdat zij publiekelijk in dezelfde rij moesten wachten bij het stemlokaal als ongeschoolde arbeiders.¹³⁶

De omwonenden van stempellokalen waren de stempelaars vaak liever kwijt dan rijk, omdat stempelaars vaak uit verveling bleven rondhangen in de straten rondom het stemlokaal.¹³⁷ De werklozen stonden daar te praten en debatteren over bijvoorbeeld hun onvrede over het politieke beleid en politiek nieuws, zoals de ontwikkelingen rondom Hitler, de Spaanse burgeroorlog en Mussolini.¹³⁸ Stempellokalen waren daarnaast zeer geschikte plekken voor sociaaldemocraten, communisten en fascistten om de onvrede van werklozen te benutten voor politieke doelen. Een journalist van *Het Vaderland* ging in april 1934 vermomd als stempelaar naar een Haags stemlokaal en kreeg daar onder andere een SDAP-krantje aangeboden.¹³⁹ De sociaaldemocraten verspreidden bij stempellokalen vaak partijkrantjes en brochures, terwijl de communisten vaak ook propagandistische toespraken hielden waar de wachtende werklozen naar konden luisteren. De journalist, die op een muur bij het stemlokaal diverse pro-Russische biljetten zag hangen, raakte bij zijn bezoek ook in een gesprek met een communist die hem probeerde te overtuigen en zei:

De C.P.H. is de eenige uitkomst. De communistische partij strijdt voor de belangen van de arbeiders. Je mot leze, wat de Tribune zegt: ‘Geen cent van het loon af! Werke voor het vòlle loon... of niet werke!’ Dat is wat anders dan het gezwets van de Sociaal-Democratische krante. (...) En wie nou nòg niet begrijpt, dat de S.D.A.P. in zijn schulp kruipt voor het fascisme en gehoorzaam kijkt naar de oogen van meneer Mussert,... nou die mot z’n hersens maar ’s goed late nakijke...¹⁴⁰

De communist uitte hier sterke kritiek op de sociaaldemocraten en fascistten en vertelde de journalist ook zijn kritiek op het ‘hongerloon’ van de werkverschaffingsprojecten van ‘meneer Colijn’.¹⁴¹ De algemene onvrede van ontevreden werknemers en werklozen in de jaren 1930 resulteerde onder andere in politieke polarisatie. Veel onvrede werd geuit bij vergaderingen of tijdens demonstraties, waarbij die onvrede soms een bedreiging vormde voor de openbare orde in de stad.¹⁴² Zowel de gemeentelijke autoriteiten als de politieke partijen zelf moesten

¹³⁶ Van Eijk, *Meer schaduw*, 113; Klein Kranenburg, ‘Samen voor ons eigen’, 34.

¹³⁷ Van Eijk, *Meer schaduw*, 122.

¹³⁸ Bulthuis, De dagen na donderdag, 198.

¹³⁹ *Het Vaderland*, 10 april 1934, 13.

¹⁴⁰ Ibidem.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Van Eijk, *Meer schaduw*, 131, 133-134.

omgaan en inspelen op de algehele onvrede en polarisatie op straat. De repertoires van de ‘straat-en-banieren-politiek’ van de Haagse sociaaldemocraten en communisten en de invloed van de optredens van de overheid op politieke straatactiviteiten staan centraal in de komende twee hoofdstukken.¹⁴³

Actoren en locaties

Voor het beschrijven en begrijpen van de politieke straatrepertoires van de sociaaldemocraten en communisten is het belangrijk om de belangrijkste actoren en locaties die daarbij betrokken waren en terugkomen in de gehele scriptie, uiteen te zetten. De belangrijkste actoren zijn in deze scriptie zijn de politieke en gemeentelijke bestuurders, voor wie de handhaving van orde en veiligheid belangrijk was, de sociaaldemocraten, communisten en fascistten. De laatste drie groepen proberen via politieke straatactiviteiten invloed uit te oefenen op het (gemeente)beleid, de bestaande aanhang te behouden en nieuwe (electorale) aanhang te overtuigen van de eigen politieke opvattingen. Haagse werklozen, die een belangrijke rol speelden bij de eerder beschreven stempelokalen en bij demonstraties, waren ook belangrijke actoren. Werklozen kwamen voor in de aanhang van sociaaldemocraten, communisten en fascistten. Deze drie politieke groepen waren divers, maar de nadruk in deze scriptie ligt op de SDAP, CPH en NSB. Binnen deze partijen waren politici als Willem Drees (1886-1988), Louis de Visser (1878-1945) en Jan Johannes Schaddelee (1895-1956) belangrijke leidersfiguren in de lokale – en later soms ook nationale – politiek.

De geschiedenis van politieke straatactiviteiten in Den Haag vindt logischerwijs plaats op straat en vaak op specifieke locaties in de stad. Het ‘waar’ is daarom belangrijk in deze scriptie. Politieke straatactiviteiten ontleenden hun betekenis vaak voor een groot gedeelte aan de locatie, waardoor onderdelen van de stedelijke publieke ruimte verbonden raakten met of opgeëist werden door politieke groepen.¹⁴⁴ Optochten of demonstraties vertrokken in de regel vaak vanuit wijken met een grote aanhang van de eigen politieke groep of vanuit politieke verenigingsgebouwen. Zo waren Haagse arbeiderswijken als Transvaal, Laakkwartier, Spoorwijk en Schilderswijk gebieden waar politieke groepen arbeiders wilden binden aan hun partij, onder andere door demonstratieroutes door deze wijken te laten lopen. Het Oranjeplein in de Schilderswijk was een plein waar veelvuldig linkse demonstraties werden ontbonden.¹⁴⁵

¹⁴³ Termen als ‘straatpolitiek’ en ‘straat-en-banieren-politiek’ werden al gebruikt in de jaren 1930 zelf, bijvoorbeeld in artikel uit het Algemeen Handelsblad over de vraag hoe de SDAP haar politieke straatrepertoire moest vormgeven: *Algemeen Handelsblad*, 10 november 1932, 1.

¹⁴⁴ Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 258-259.

¹⁴⁵ Voorbeelden van krantenartikelen over dergelijke ontbindingen op het Oranjeplein werd geschreven: *Het Volk*, 7 maart 1930, 2; *Het Vaderland*, 25 februari 1931, 6; *Het Vaderland*, 15 december 1931, 7.

Ook het Binnenhof en de omliggende straten waren een aantrekkelijke locatie voor politieke straatactiviteiten, omdat daar een concentratie was van overheidsgebouwen, zoals de Tweede Kamer of kantoorpanden van ministeries. Het Binnenhof was het hart van de Nederlandse parlementaire democratie en gaf onderdak aan het parlement en belangrijke vertegenwoordigers van de uitvoerende macht.¹⁴⁶ Niet de hoofdstad Amsterdam maar Den Haag was door de aanwezigheid van Binnenhof het Nederlandse regeringscentrum. Dit feit had als gevolg dat de Haagse gemeentelijke autoriteiten het minder wenselijk achtten om demonstraties te houden op of rondom het Binnenhof, omdat zij het hart van de Nederlandse democratie wilden beschermen en de mogelijkheid wilden geven om onafhankelijk te functioneren.¹⁴⁷ Het terrein van het Binnenhof was openbaar en dus onderdeel van de Haagse publieke ruimte, maar al vanaf de jaren 1880 werd in de meeste gevallen geen toestemming gegeven voor demonstraties op het Binnenhof, vooral niet voor socialistische demonstraties. Demonstranten weken dan vaak uit naar het Malieveld of naar zalen rondom het Binnenhof.¹⁴⁸ Rond de eeuwwisseling werden betogingen op het Binnenhof wel weer toegestaan, maar op voorwaarde dat het nationale en neutrale karakter van het Binnenhof niet te veel in het geding kwam.

Toch bleef de bescherming van het hart van de Nederlandse parlementaire democratie een belangrijke opgave voor de Haagse gemeentelijke autoriteiten. Voornamelijk onder de druk van antidemocratische groepen, zoals communisten, kozen de gemeentelijke autoriteiten vanaf de jaren 1920 voor maatregelen die de belangrijkste instituties van de democratie vertegenwoordigden te beschermen tegen publieke provocaties.¹⁴⁹ Anders dan hun Amsterdamse collega's namen de Haagse burgemeester en hoofdcommissaris het voortouw in de jaren 1920 en de eerste jaren van de jaren 1930 het voortouw in regulerende maatregelen, voornamelijk rondom het Binnenhof. Gezagsversterking mocht daarbij volgens de Haagse autoriteiten ten koste gaan van politieke vrijheden als demonstreren.¹⁵⁰

Vanaf 1924 werden door de lokale autoriteiten geen vergunningen meer verstrekt voor demonstraties op en rondom het Binnenhof, omdat de autoriteiten het houden van betogingen in het hart van de nationale parlementaire democratie niet bevorderlijk vonden voor het

¹⁴⁶ Diederik Smit, *Het belang van het Binnenhof. Twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering* (Amsterdam 2015) 10, 162.

¹⁴⁷ Smit, *Het belang*, 186-187; Kaal, 'De politiek in de openbare ruimte', 274.

¹⁴⁸ Smit, *Het belang*, 186; Kaal, 'De politiek in de openbare ruimte', 259, 263.

¹⁴⁹ Kaal, 'De politiek in de openbare ruimte', 274.

¹⁵⁰ Ibidem; Smit, *Het belang*, 209.

onafhankelijk functioneren van het parlement.¹⁵¹ Bij aangekondigde of verwachte demonstraties werden vaak uit voorzorg de ingangen van het Binnenhof geposteed. Kleine delegaties van organisaties of partijen mochten soms wel petitie aan de regering aanbieden op het Binnenhof.¹⁵² Door de afsluiting van het Binnenhof bij demonstraties manifesteerde de politieke straatactiviteiten die gepland waren op het Binnenhof en de eventuele confrontaties met politie vaak in publieke ruimtes rondom het Binnenhof, zoals in de straten van het Buitenhof.

Naast wijken en gedeelten van de Haagse publieke ruimte waren er ook specifieke gebouwen en straten waar vaak politieke straatactiviteiten startten of plaatsvonden. Het Volksgebouw aan de Prinsegracht 71 en 73 kwam in 1918 in bezit van Haagse socialisten en ontwikkelde zich tot een van de belangrijkste locaties voor linkse Haagse groepen. Zowel de SDAP als CPH maakten veel gebruik van de kantoor- en vergaderruimtes in het Volksgebouw en spraken geregeld hun aanhang toe vanaf het bordes, waarna een demonstratie kon aanvangen.¹⁵³ De Prinsegracht zelf was een plek waar vaak veel werklozen te vinden waren in de jaren 1930, omdat naast het Volksgebouw ook de Gemeentelijke Arbeidsbeurs en een stempellokaal voor werklozen daar gevestigd waren.¹⁵⁴ Stempellokalen waren verspreid over Den Haag en waren, zoals hierboven al beschreven, bij uitstek een plek waar straatpolitiek werd bedreven door zowel linkse als rechtse groepen. De NSB had ook haar clubhuizen of 'kringhuizen', die ook verspreid waren over de stad. In dergelijke kringhuizen hielden NSB'ers bijeenkomsten en vergadering of verzamelden zij zich voor colportagetochten. Er waren onder andere kringhuizen aan de Lange Voorhout, op het Smitplein en in Laakkwartier en Spoorwijk. Daarnaast was er in de Parkstraat een fascistisch clubhuis gevestigd. Andere plekken waar geregeld politieke bijeenkomsten werden gehouden of waar demonstraties plaatsvonden of eindigden zijn de Haagse Dierentuin, het Malieveld, Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen (kortweg: Het Gebouw) en het terrein bij sportpark Houtrust. Houtrust lag net buiten de Haagse binnenstad.¹⁵⁵

¹⁵¹ Kaal, 'Democratie onder druk', 196; Kaal, 'De politiek in de openbare ruimte', 264, Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 205.

¹⁵² Kaal, 'De politiek in de openbare ruimte', 263.

¹⁵³ Ibidem, 258-259; H.A.J. Wolters, 'De Gemeentelijke Arbeidersbeurs te 's-Gravenhage 10 april 1905-1941', *Jaarboek Die Haghe* 98:1 (1986) 183-239, aldaar 214. Enkele voorbeelden waarin werd geschreven over toespraken van het bordes van het Volksgebouw: *Algemeen Handelsblad*, 14 januari 1932, 11; *De Tijd*, 7 maart 1930, 6.

¹⁵⁴ Wolters, 'De Gemeentelijke Arbeidsbeurs', 214. Wolters noemt in zijn artikel de Prinsegracht 'het sociale centrum van Den Haag'.

¹⁵⁵ Van Doorn, *Het leven gaat er*, 223; Kaal, 'De politiek in de openbare ruimte', 259.

Het Malieveld, dat op een ruim kwartier lopen lag van het Haagse Binnenhof, werd regelmatig gebruikt voor massale (politieke) bijeenkomsten. Tijdens de eerste demonstratie op 18 november 1918 op het Malieveld werd de regering (nog) gesteund. De betoging was een blijk van waardering voor de koningin en het vaderland en een protest tegen de revolutiedreiging die uitging van Pieter Jelles Troelstra een week eerder. Troelstra ontketende echter geen revolutie, maar een grote pro-Oranjedemonstratie, waar ook kabinetsleden aanwezig waren.¹⁵⁶ In de loop van het interbellum veranderde het Malieveld tot een plaats voor anti-regeringsdemonstraties van voornamelijk sociaaldemocraten en communisten.¹⁵⁷ Voor de autoriteiten had het Malieveld een gunstige inrichting met het oog op ordehandhaving, omdat het Malieveld omringd was met bomen en dus alle acties plaatsvonden op een begreind veld.¹⁵⁸

Op de onderstaande kaart van de Haagse binnenstad staan de belangrijkste locaties die voorkomen in deze scriptie aangegeven. Om een inschatting te kunnen maken van de afstanden op deze kaart kunnen de onderlinge afstanden tussen de locaties in wandeltijden worden uitgedrukt. Van de Prinsegracht naar het Binnenhof was het tussen de vijftien en twintig minuten lopen. De loopafstand tussen het Oranjeplein en de Prinsegracht en tussen het Binnenhof en het Malieveld waren eveneens tussen de vijftien en twintig minuten wandeltijd. Van de Prinsegracht naar het Malieveld was ongeveer een halfuur lopen.

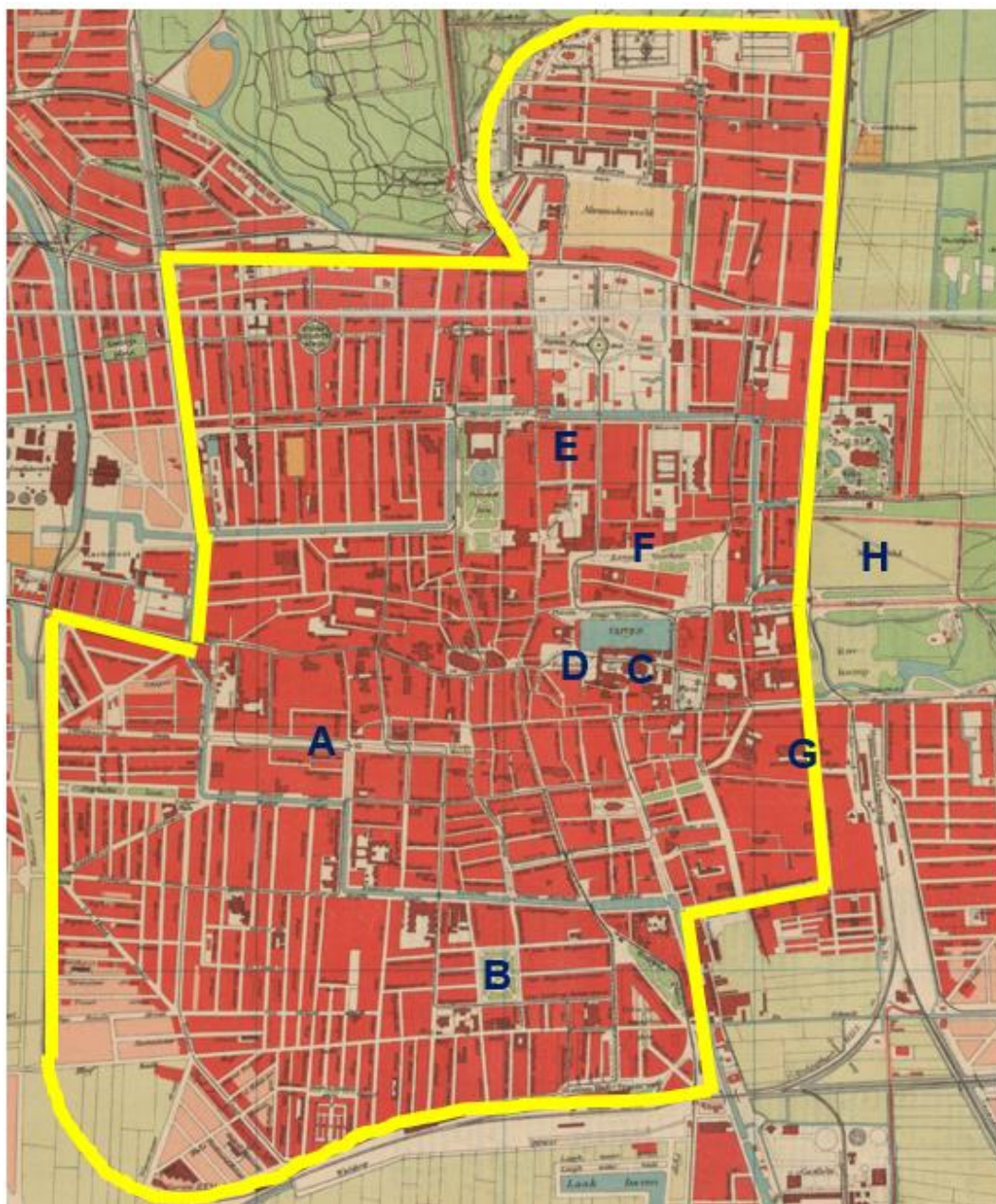
¹⁵⁶ Henk te Velde, 'Den Haag: het Malieveld. De 'vergissing' van Troelstra in november 1918' in: Wim van den Doel, *Plaatsen van herinnering. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005) 20-31, aldaar 21, 24; Van Lit, *Den Haag*, 106.

¹⁵⁷ Te Velde, 'Den Haag: het Malieveld', 29; Voorbeelden van demonstraties van de SDAP of CPH op het Malieveld: *Het Volk*, 5 mei 1930, 9; *De Tribune*, 29 juli 1930, 4; *Het Vaderland*, 25 februari 1931, 3, 5; *De Tribune*, 15 juni 1931, 3.

¹⁵⁸ Te Velde, 'Den Haag: het Malieveld', 29.

Afbeelding 1. Gedeelte uit een kaart van Den Haag en Scheveningen uit 1911 (schaal 1:10.000, bewerkt). Het geel omleidende gebied is het Centrum van Den Haag, ofwel de Haagse binnenstad. Dit gedeelte bestaat onder andere uit de wijken Centrum, Schilderswijk, Stationsbuurt en Transvaalkwartier.

A Het Volksgebouw (aan de Prinsegracht).	E Fascistisch clubhuis aan de Amaliastraat
B Oranjeplein (in de Schilderswijk).	F NSB-Kringhuis aan de Lange Voorhout
C Binnenhof.	G Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen
D Buitenhof	H Malieveld

Bron onbewerkte kaart: Online beeldarchief Haags Gemeentearchief, https://haagsgemeentearchief.nl/mediabank/beeldcollectie/detail/16b47375-b82e-c61d-9953-f8e7ac5aad5f/media/536710e9-f22b-560d-d2f9-b5b61562c73d?mode=detail&view=horizontal&q=kaart%20den%20haag&rows=1&page=13&fq%5B%5D=search_s_datering:%5B1878%20TO%201940%5D&filterAction (geraadpleegd op 21 september 2022).

H2 De politieke straatactiviteiten van sociaaldemocraten in Den Haag

In de Haagse straten waren regelmatig aanhangers van politieke groepen te vinden die hun eigen politieke standpunten en ideeën probeerden uit te dragen. Het publiekelijk tonen van de kracht en identiteit van de eigen (politieke) groep gebeurde gedurende het interbellum geregeld. Zo hielden katholieken propagandatochten en organiseerden zij massamanifestaties op bijvoorbeeld het Houtrustterrein of het Malieveld.¹⁵⁹ Haagse katholieken hielden bijvoorbeeld een propagandatocht door onder andere de Spoorwijk, Schilderswijk en Transvaalbuurt voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1931.¹⁶⁰

Naast katholieken manifesteerden ook de sociaaldemocraten zich geregeld in de Haagse straten. De grote onvrede over het regeringsbeleid en de algemene maatschappelijke onvrede onder (werkloze) arbeiders kwamen onder andere tot uiting in demonstraties en propagandatochten van de SDAP in de publieke ruimte van de Haagse binnenstad. Zo kwamen op 20 februari 1932 ter ondersteuning van de interpellatie Hiemstra over werkloosheidszorg ongeveer zeventuizend (werkloze) arbeiders samen op de Delftschelaan, gelegen in het westelijke deel van de Schilderswijk. Vanaf de Delftschelaan liep de stoet, die door vele (jonge) toeschouwers werd aanschouwd, via diverse Haagse singels naar de Haagse Dierentuin.¹⁶¹ Aan het begin van de stoet werd een groot zwart doek gedragen met de tekst ‘Het kapitalisme brengt ons deze ellende’, gevolgd door trommelslagers, vlaggendragers verschillende SDAP-delegaties en anderen organisaties die verbonden waren aan de SDAP, de SDAP-jeugdbeweging Arbeiders Jeugd Centrale (AJC).¹⁶²

¹⁵⁹ Kaal, ‘De electorale cultuur’, 75; Voorbeelden van artikelen over bijeenkomsten op Houtrust door de SDAP, NSB en RKSP: *De Avondpost*, 20 april 1937, 5; *Het Vaderland*, 13 mei 1938, 2; *Algemeen Handelsblad*, 2 mei 1933, 6. Ook niet-politieke verenigingen, zoals de AVRO, organiseerden demonstratieve tochten en bijeenkomsten op bijvoorbeeld Houtrust: *Het Vaderland*, 20 juli 1930; *Algemeen Handelsblad*, 1 september 1930.

¹⁶⁰ *De Maasbode*, 23 juni 1931, 2.

¹⁶¹ *Haagsche Courant*, 19 februari 1932, 2; *De Tribune*, 24 februari 1932; *Het Vaderland*, 21 februari 1932, 2.

¹⁶² *Het Vaderland*, 21 februari 1932, 2.

Afbeelding 2. Foto van een demonstratie op 20 februari 1932 van Haagse arbeiders uitgeschreven door de SDAP Federatie Den Haag voor betere werklozenzorg. De foto is genomen op 20 februari 1932 op de kruising Zoutkeetsingel en Vaillantplein door de Verenigde Fotobureaux.

Bron: Online beeldarchief Haags Gemeentearchief, <https://haagsgemeentearchief.nl/bronnen-en-collecties/beeldmateriaal> (geraadpleegd op 21 september 2022).

Dit hoofdstuk beschrijft de verschillende politieke straatactiviteiten van sociaaldemocraten in Den Haag, zoals de bovenstaande demonstratie. Daarbij wordt gekeken naar hoe de SDAP de straat opeiste, hoe zij reageerde op andere politieke groepen en hoe zij via hun straatpolitiek invulling gaven aan het begrip democratie.

Het nationale en gemeentelijke beleid rondom politieke straatactiviteiten

Gedurende de jaren 1930 werd het voeren van legale straatpolitiek steeds meer ingeperkt door landelijke en lokale maatregelen, waardoor het organiseren van propagandatochten en manifestaties vaker werd verboden of gebonden aan steeds strengere regels. Politiek op straat behoorde volgens de autoriteiten slechts te bestaan uit verkiezingsoptochten, omdat die direct gerelateerd waren aan verkiezingen en het democratische, parlementaire stelsel.¹⁶³

Handhaving van het overheidsgezag mocht ten koste gaan van politieke vrijheden zoals demonstraties, waarbij de overheid zelf qua democratieopvatting een

¹⁶³ Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 202-203.

disciplineringsdemocratie voor ogen had en zich afzette tegen een essentiële democratie.¹⁶⁴ In democratieopvatting van een essentiële democratie, die bijvoorbeeld sociaaldemocraten en communisten omarmden, lag de nadruk op vrijheid en burgerrechten die de burgers moesten beschermen tegen een repressieve overheid. Deze democratieopvatting stond dus op gespannen voet met de disciplineringsdemocratie. De situatie in Duitsland begin jaren 1930, die door de pers goed in de gaten werd gehouden, werkte als afschrikwekkend voorbeeld voor te vrije straatpolitiek en dus ook als argument van de autoriteiten voor het aanhouden van de beginselen van de disciplineringsdemocratie.¹⁶⁵ In de jaren 1930 zou men in Nederland de slagkracht van de Nederlandse politie verhogen door onder andere te kijken naar de Duitse politiepraktijk.¹⁶⁶

Anders dan in Amsterdam waren de burgemeester en hoofdcommissaris van de politie van Den Haag al vanaf de jaren 1920 voorlopers op het gebied van het invoeren van inperkende maatregelen rondom straatpolitiek. Doordat in de publieke ruimte van de Haagse binnenstad veel overheidsgebouwen en het landelijke regeringscentrum waren gevestigd, werd het door de autoriteiten niet wenselijk geacht om aan politieke manifestaties ruim baan te geven.¹⁶⁷ Al vanaf 1924 werden er door de lokale autoriteiten geen vergunningen meer verstrekt voor demonstraties op en rondom het Binnenhof, omdat de autoriteiten het houden van betogingen in het hart van de nationale parlementaire democratie niet raadzaam achtten voor het functioneren van het parlement en de ministeries.¹⁶⁸ Het Binnenhof was in de woorden van een Haagse journalist ‘heilige grond’, waar ‘elke buitenparlementaire demonstratie taboe’ was.¹⁶⁹ Ook vreedzame protesten op het Binnenhof waren verboden. Zo maakte de politie snel een einde aan een vreedzaam protest op het Binnenhof van Alkmaarse kaasboeren in december 1931.¹⁷⁰ Kleine, antidemocratische politieke partijen zagen de straat bij uitstek als een politieke arena. Bij bedreigingen van de parlementaire democratie door antidemocratische groeperingen dienden volgens de Haagse gemeentelijke autoriteiten ‘de instituties die deze democratie vertegenwoordigden en symboliseerden beschermd te worden tegen publieke provocaties’.¹⁷¹

¹⁶⁴ Guus Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse Politie. De Gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam 2007) 197; Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 205; Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 274.

¹⁶⁵ Van Vree, *De Nederlandse pers*, 272-281; Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 267.

¹⁶⁶ Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 197.

¹⁶⁷ Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 266, 271, 274; Kaal, ‘Democratie onder druk’, 204.

¹⁶⁸ Kaal, ‘Democratie onder druk’, 196; Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 264, Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 205.

¹⁶⁹ *De Indische Courant*, 21 juli 1932, 5.

¹⁷⁰ *Het Vaderland*, 23 december 1931, 1.

¹⁷¹ Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 271, 274; Kaal, ‘Public Order’, 126.

De aanleiding voor het relatief strikte Haagse beleid omtrent straatpolitiek was een demonstratie van de SDAP en NVV in juli 1932, die voornamelijk door de meegelopen communisten eindigde in een grote vechtpartij met de politie. Deze gebeurtenis zorgde voor discussies op het ministerie van Binnenlandse Zaken en bij verschillende burgemeesters hoe om te gaan met politieke straatacties, waarna Den Haag al preventieve maatregelen nam bij toekomstige demonstraties, zoals het vooraf controleren van spandoekteksten.¹⁷² Deze maatregelen werden vervolgens door de minister van Binnenlandse Zaken ten voorbeeld gehouden aan andere gemeenten. De Amsterdamse burgemeester en hoofdcommissaris zagen begin 1932 minder noodzaak voor verdere regulering van de straatpolitiek, onder andere omdat Amsterdamse demonstranten geen directe bedreiging konden vormen voor nationale parlementaire instituties. Die waren immers in Den Haag gevestigd.¹⁷³

Na de onrust rond de muiterij op de Zeven Provinciën in februari 1933 ontstond een grotere behoefte aan gezagsversterking, waardoor zowel via nationale wetgeving als lokale verordeningen politieke manifestaties en andere straatactiviteiten verder werden gereguleerd.¹⁷⁴ Zo moesten vanaf het voorjaar van 1933 leuzen en spreekkoren van demonstranten in alle Nederlandse steden vooraf worden goedgekeurd door de politie. In het najaar van 1933 werd dit pakket uitgebreid met een landelijke uniformverbod en verbod op het dragen van politieke onderscheidingstekens, zoals vlaggen en strikjes.¹⁷⁵ In 1933 ontvingen burgemeesters vanuit de nationale overheid ook een leidraad ‘voor geval van oproerige beweging en stoornis van de openbare orde’, waarin in detail werd aangegeven hoe grootschalige oproer moest worden tegengegaan.¹⁷⁶ Voornamelijk socialisten klaagden over de reguleringen, die nota bene waren ingevoerd onder een college dat ook uit SDAP-wethouders bestond. De socialisten vonden dat door de reguleringen vooral linkse manifestaties werden ingeperkt en zagen de maatregelen als aantasting van de democratie, omdat zij vonden dat de ruimte om in het openbaar kritiek te geven op overheidsbeleid werd beknot. Burgers zouden niet alleen in het stemhokje hun politieke kleur mogen tonen, maar ook in de publieke ruimte.¹⁷⁷

Ook andere straatactiviteiten dan demonstraties werden gereguleerd door de lokale Haagse bestuurders. Het college van Burgemeester en Wethouders probeerde het kalken en

¹⁷² Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 267-268.

¹⁷³ Ibidem, 268.

¹⁷⁴ Ibidem, 268.

¹⁷⁵ Ibidem, 270.

¹⁷⁶ Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 205.

¹⁷⁷ Gijzenbergh, *Democratie en gezag*, 206; Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 267; Kaal, ‘Public Order’, 137.

plakken van reclamebiljetten, vooral in verkiezingstijd, te reguleren door de partijen te informeren over de daarvoor speciaal ingerichte muur- en schuttingsoppervlakten en neergezette aanplakborden. Voor het kalken op andere, verboden plaatsen zou een proces verbaal worden opgemaakt op basis van ‘straatschenderij’.¹⁷⁸ Het houden van een (verkiezings)toespraak in openbare straten of op pleinen mocht maximaal vijf minuten duren, de speech mocht geen opruiende teksten bevatten en andere partijen mochten niet spreken in straten waar al andere toespraken bezig waren.¹⁷⁹

Ook in andere Europese landen speelden discussies over de regulering van straatpolitiek en waren er discussies over hoe men moest omgaan met extremistische politieke partijen. In Groot-Brittannië zorgde de dreiging van politiek geweld en oproer bij publieke manifestaties, voornamelijk van Engelse fascistische en communisten, voor een steeds grotere roep om strengere regulering van de straatpolitiek.¹⁸⁰ De Britse overheid beperkte de speelruimte voor politieke straatactiviteiten onder andere door het invoeren van de *Public Order Act* in 1936, waardoor er een verbod kwam op het dragen van politieke uniformen in de openbare ruimte, paramilitaire organisaties verboden werden en de politie meer inspraak kreeg in de organisatie van demonstraties. Gelijk aan de Nederlandse sociaaldemocraten uitte ook de Labourpartij kritiek op de bepalingen, omdat ook zij hierdoor beperkt werden in hun publieke acties.¹⁸¹ Anders dan in Nederland mochten fascistische in Engeland onder strenge voorwaarden nog wel propagandaoptochten blijven houden na 1936.¹⁸² Ook in onder andere Frankrijk, Zwitserland en Luxemburg waren zorgen over extremistische partijen, waardoor de regeringen van deze landen rond 1936 overwogen om een verbod op staatsgevaarlijke organisaties als fascistische en communisten partijen in te stellen. Van deze plannen kwam uiteindelijk weinig terecht.¹⁸³

¹⁷⁸ HGA, Gemeentebestuur Den Haag 1937-1952 (GBDH) (archieffnummer 610-01), inv.nr. 829, Brief van 26 maart 1929 van het college voor Burgemeester en Wethouders aan de besturen van verschillende Haagse afdelingen van politieke partijen; Bekendmaking van de hoofdcommissaris van de politie van 25 juni 1929; Brief van 22 april 1937 van het college voor Burgemeester en Wethouders aan het secretariaat van verschillende Haagse afdelingen van politieke partijen. Een inwoner van Den Haag waarschuwde de burgemeester via een brief dat het schilderen van politieke reclames op straat naast verontreiniging ook verkeersongelukken kon geven, omdat paarden schrokken van de straatreclames en daardoor onverwachte bewegingen maakten.

¹⁷⁹ Haags Gemeentearchief, Gemeentebestuur Den Haag 1937-1952 (archieffnummer 610-01), inv.nr. 829, Bekendmaking van de hoofdcommissaris van de politie van 25 juni 1929.

¹⁸⁰ Jon Lawrence, ‘Fascist Violence and the Politics of Public Order in Inter-war Britain: The Olympia Debate Revisited’, *Historical Research* 76:192 (2003) 238-267, aldaar 240; Kaal, ‘Public Order’, 135.

¹⁸¹ Lawrence, ‘Fascist Violence’, 262, 267; Kaal, ‘Public Order’, 136.

¹⁸² Kaal, ‘Public Order’, 137.

¹⁸³ Gijssenbergh, *Democratie en gezag*, 102. Historicus Giovanni Capoccia schreef een onderzoek over hoe België, Finland en Tsjecho-Slowakije zich relatief succesvol verdedigde tegen ideologische tegenstanders van de democratie: Giovanni Capoccia, *Defending Democracy: Reactions to Extremism in Interwar Europe* (Baltimore 2005).

Demonstraties, propaganda, I mei en de rol van Willem Drees

Ondanks het nationale en gemeentelijke beleid rondom straatpolitiek eisten politieke groepen op legale of illegale wijze speelruimte op in de Haagse publieke ruimte. De SDAP gebruikte in de jaren 1930 een breed scala aan soorten politieke (straat)acties. Voor de Kamerverkiezingen van 1933 zette men onder andere in op huisbezoeken, colportage, leatuurverspreiding, straatschilderingen, marktpropaganda, vlaggen en het plakken van kleine plaatjes met gebroken boeien, want die waren ‘buitengewoon geschikt om clandestien te worden geplakt’.¹⁸⁴ De Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting en de hoofdcommissaris van de politie schreven het college van burgemeester en wethouders enige malen over het plakken van affiches en het kalken op muren, schuttingen en licht- en trammasten. Volgens hen gaf dit ‘ontsiering van het stadsbeeld’.¹⁸⁵ Zij riepen het college op voornamelijk opruiende en beledigende berichten snel te laten verwijderen, want anders vreesden zij vele klachten en een stad die snel helemaal ‘volgekalkt en geplakt’ was.¹⁸⁶ Volgens een brief aan de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting werd vooral in de volkswijken nog veel geplakt op muren naast de reguliere reclamezuilen en verspreidde dit plakgebied zich ook naar de burgerlijke wijken.¹⁸⁷

Op de lijst met onkosten voor de Kamerverkiezingen van 1933 van de Haagse SDAP-afdeling stonden naast kosten voor colportagelectuur en vlaggen ook kosten voor de huur van propagandawagens en kosten voor vele duizenden strooibiljetten met titels als ‘Geboeide handen’ en ‘Vrijheid-Democratie’.¹⁸⁸ Het bestuur van de Federatie Den Haag van de SDAP vond stempellokalen een belangrijke plek om zich te manifesteren via straatacties en dus een belangrijk strijdgebied in de concurrentie met bijvoorbeeld communisten.¹⁸⁹ Op onderstaande afbeeldingen is te zien hoe reclame werd gemaakt voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1935 en de Tweede Kamerverkiezingen van 1937, waarbij de persoon Drees een belangrijke

¹⁸⁴ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief SDAP, afdeling Den Haag, Brief van 17 april 1933 van de federatie Den Haag van de SDAP aan alle SDAP-afdelingsbesturen; Rulof, ‘Hoe het plan’, 101.

¹⁸⁵ HGA, GBDH, inv.nr. 2001, Brief van 3 april 1933 van de directeur van de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting aan het college van Burgemeester en Wethouders; Brief van 10 juni 1936 van de hoofdcommissaris van de politie aan het college van Burgemeester en Wethouders.

¹⁸⁶ Ibidem; HGA, GBDH, inv.nr. 2001, Rapport van Inspecteur W.A. Rieken aan de hoofdcommissaris van de politie Den Haag van 15 maart 1935; Brief van 10 juni 1936 van de hoofdcommissaris van de politie aan het college van Burgemeester en Wethouders.

¹⁸⁷ HGA, GBDH, inv.nr. 2001, Brief van 20 juni 1937 aan de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting.

¹⁸⁸ IISG, Archief SDAP, afdeling Den Haag, Overzicht onkosten Kamerverkiezingen 1933 van de afdeling Den Haag van de SDAP. Van het strooibiljet met de titel ‘Geboeide handen’ waren er bijvoorbeeld in totaal 26.175 gemaakt.

¹⁸⁹ IISG, Archief SDAP, afdeling Den Haag, Brief van 17 april 1933 van de federatie Den Haag van de SDAP aan alle SDAP-afdelingsbesturen.

rol speelde. Veel Haagse werklozen bij stempelokalen zullen onderstaande propaganda hebben gezien, omdat de vrachtwagen langs stempelokalen reed of omdat zij zich moesten melden bij het stempelokaal aan de Prinsegracht:

Afbeelding 3. Foto van een vrachtwagen met grote reclameborden van lijst 14 voor de gemeenteraadsverkiezingen van 19 juni 1935. De vrachtwagen was van brandstoffenhandel H.J. van den Berg aan de Hoefkade 187. De foto is gemaakt in mei 1935.

Bron: Online beeldarchief Haags Gemeentearchief,
<https://haagsgemeentearchief.nl/mediabank/beeldcollectie/detail/8336959b-8995-4324-b3a0-71daa9794f49/media/3cadcb68-5e96-897e-434a-78fa862edab0> (geraadpleegd op 28 september 2022).

Afbeelding 4. Foto van het Volksgebouw aan de Prinsegracht 71-73 in De Haag gemaakt op 26 mei 1937 voor de naderende Tweede Kamerverkiezingen. Op de afbeelding staan verschillende verkiezingsborden, zoals ‘Fascisme, Chaos’ en ‘Drees, Lijst 2, Ordening, Plan’.

Bron: Online beeldarchief Haags Gemeentearchief, <https://haagsgemeentearchief.nl/mediabank/beeldcollectie/detail/6199b804-8ee0-43bd-b086-75a66d864254/media/12efbba8-fb7f-4361-b3a7-e4ea83e1da8f> (geraadpleegd op 21 september 2022).

De sociaaldemocratische politicus Willem Drees (1886-1988), wiens naam dus geregeld in het Haagse straatbeeld te zien was, werd in 1910 lid van het bestuur van de Haagse afdeling van de SDAP. In 1913 werd hij gekozen tot lid van de Haagse gemeenteraad en Drees bleef dit tot 1941. In 1919 werd Drees naast J.W. Albarda de tweede sociaaldemocratische Haagse wethouder met respectievelijk de portefeuilles Sociale Zaken en Financiën en Openbare Werken. In 1933 werd Drees gekozen als Tweede Kamerlid, waarna hij zijn wethouderschap opzegde, maar wel lid bleef van de Haagse gemeenteraad. Gedurende het interbellum was Drees door zijn lokale en nationale functies de onbetwiste voorman van de Haagse sociaaldemocratie, die geliefd was bij zijn achterban.¹⁹⁰ Een blijk van waardering voor Drees via straatpolitiek is de onderstaande afbeelding van een gekalkte verkiezingsleus voor het huis van Drees voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1931:

¹⁹⁰ Willem Drees, Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidsbeweging in Nederland, <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/drees> (geraadpleegd op 16 oktober 2022).

Afbeelding 5. Foto van een op straat gekalkte verkiezingsleus voor het huis van Willem Drees aan de Van Bleiswijkstraat 58 in Den Haag voor de gemeenteraadsverkiezingen van 24 juni 1931. De foto is gemaakt in juni 1931.

Bron: Online beeldarchief Haags Gemeentearchief, <https://haagsgemeentearchief.nl/mediabank/beeldcollectie/detail/6e16dd0d-9d1b-4e93-be2e-c3ab58c38b7c/media/e0e7b61c-32d5-46c0-ac73-6ddf1ab4852e> (geraadpleegd op 28 september 2022).

De populariteit en zichtbaarheid van Drees zal ook voor een gedeelte te danken zijn geweest aan Drees' deelname aan verschillende politieke straatactiviteiten, zoals verkiezingsdemonstraties.¹⁹¹ Gewelddadige of gewapende confrontaties met communisten of andere politieke groeperingen wees Drees in zijn speeches resoluut af.¹⁹²

Naast colportage, kalken en huisbezoeken organiseerden de Haagse federatie van de SDAP ook geregeld demonstraties en propagandatochten, bijvoorbeeld bij de opening van het parlementair jaar of als onderdeel van meivieringen. De doelgroep die dergelijke sociaaldemocratische straatactiviteiten moest aanspreken veranderde in de loop van de jaren 1930 van de arbeidersklasse naar een meer gevarieerd en breder publiek dat ook bestond uit bijvoorbeeld vrouwen, intellectuelen, middenstanders en landbouwers.¹⁹³ De ontwikkeling tot volkspartij werd onder andere vormgegeven via het Plan van de Arbeid uit 1935, dat een voorstel voor een structurele oplossing voor werkloosheid en economische problemen inhield. Het tot uitvoering brengen van het Plan zou bijvoorbeeld zorgen voor werk en een welvarend

¹⁹¹ Voorbeelden deelname Drees aan politieke straatactiviteiten: *Het Volk*, 15 september 1930, 6; *Haagsche Courant*, 24 april 1933, 21.

¹⁹² Jelle Gaemers, *Willem Drees. Daadkracht en idealisme* (Amsterdam 2021) 410.

¹⁹³ Bernard Rulof, 'Hoe het plan van de arbeid te verkopen? Reclame en 'massapsychologische actie' van de SDAP', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2:1 (2005) 84-104, aldaar 86-87, 100; Kaal, 'De electorale cultuur', 75-76.

gezin, waardoor naast arbeiders ook de doelgroep van (mannelijke) middenstanders werd aangesproken.¹⁹⁴ Woorden als ‘Plan’, ‘democratie’ en ‘democratisch socialisme’ kwamen voornamelijk in het tweede helft van de jaren 1930 geregeld terug in propagandaborden en -teksten van de SDAP, zoals te zien op afbeelding 4.

De ontwikkeling van de SDAP van arbeiderspartij naar volkspartij is ook te herkennen in de opzet van de meifeesten. De vieringen op 1 mei waren voor de SDAP een belangrijke manier om zich als partij aan de buitenwereld te presenteren. De sociaaldemocraten wilden in de jaren 1930, onder leiding van onder andere Kees Vorrink, weg van het revolutionaire karakter van de partij rondom de klassenstrijd en wilden de nadruk leggen op het gemeenschapsgevoel binnen de partij.¹⁹⁵ De meifeesten moesten daarvoor strak geregisseerd worden en de demonstranten moesten gedisciplineerd worden, zodat meer toeschouwers zich aangetrokken zouden voelen tot de sociaaldemocratie.¹⁹⁶ Voor het ontwikkelen van het imago van volkspartij werden de meileuzen van de SDAP daarom gedurende de jaren 1930 steeds algemener. In 1931 en 1932 stonden nog leuzen als ‘Tegen den loondruk’ en ‘40 Urenweek’ centraal, terwijl in 1937 de leuze ‘Plan en Democratie’ centraal stond.¹⁹⁷

Het Haagse meifeest zelf bestond vaak uit onder andere kinderoptochten van enkele duizenden kinderen naar het Houtrustterrein, buurtactiviteiten in straten en op pleinen, vergaderingen in het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen en grote demonstraties van vaak wel tienduizend deelnemers vanaf de Prinsegracht door Haagse arbeiderswijken als Schilderswijk, Spoorwijk en Laakkwartier.¹⁹⁸ De onderstaande foto van het meifeest in 1931 op Houtrust laat een dansvoorstelling van de SDAP-jongeren van de AJC zien, die veel bekijks van publiek trok:

¹⁹⁴ Rulof, ‘Hoe het plan’, 91, 95.

¹⁹⁵ Jan Gielkens, Ger Harmsen en Luchien Karsten, *Een dag is 't van vreugde, een dag is 't van strijd. Geïllustreerde geschiedenis van 1 mei in Nederland* (Amsterdam 1990) 59. Gielkens, 59; Rulof, *Een leger van priesters*, 55, 63, 67, 74-75.

¹⁹⁶ Rulof, *Een leger van priesters*, 63, 166.

¹⁹⁷ Centrale Inlichtingendienst, Beknopt verslag van de Viering van den 1-Mei-dag, 20 mei 1931, <https://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/1100-1199/1139.pdf> (geraadpleegd op 10 oktober 2022); Centrale Inlichtingendienst, Kort verslag van de Viering van den 1-Mei-dag, 21 mei 1932, <https://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/1200-1299/1272.pdf> (geraadpleegd op 10 oktober 2022); Rulof, *Een leger*, 82.

¹⁹⁸ Het Vaderland, 1 mei 1929; Het Volk, 2 mei 1929; De Vooruit, 2 mei 1933, ochtend, 3; Het Vaderland, 1 mei 1936, 7; Centrale Inlichtingendienst, Beknopt verslag van de Viering van den 1-Mei-dag, 20 mei 1931, <https://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/1100-1199/1139.pdf> (geraadpleegd op 10 oktober 2022); Centrale Inlichtingendienst, Kort verslag van de Viering van den 1-Mei-dag, 21 mei 1932, <https://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/1200-1299/1272.pdf> (geraadpleegd op 10 oktober 2022);

Afbeelding 6. Foto van een bijeenkomst van de SDAP op 1 mei 1931 op Houtrust waar de AJC een dans opvoerde. De maker is onbekend.

Bron: Online beeldarchief Haags Gemeentearchief,
<https://haagsgemeentearchief.nl/mediabank/beeldcollectie/detail/e7e15b3e-c025-4960-907a-a01ac8242350/media/6af6d4bb-fa7c-4ac3-8d5e-760f0e7c02be> (geraadpleegd op 28 september 2022).

Doordat de SDAP steeds meer een volkspartij werd, was er ook steeds meer belangstelling voor het meifeest.¹⁹⁹ Zo kreeg de SDAP-demonstratie op 1 mei 1938, waarbij de negen tot tienduizend deelnemers een half uur nodig hadden om te passeren, grote belangstelling van de bewoners van de Haagse arbeiderswijken.²⁰⁰

Kenmerkend aan SDAP-demonstraties is het feit dat de organisatoren en deelnemers zich vaak goed aan de door de (gemeentelijke) autoriteiten gestelde regels wilden houden en de openbare orde niet wilden verstoren. Een voorbeeld dat deze stelling ondersteunt is het verloop van een demonstratie van de SDAP en NVV door de Haagse binnenstad op 8 november 1932, waaraan tussen de 90.000 en 100.000 mensen meededen.²⁰¹ *Het Volk* beschreef de demonstratiestoet als een gedisciplineerde stoet met een 'staalharde orde' en

¹⁹⁹ Gielkens, *Een dag is*, 62.

²⁰⁰ *De Vooruit*, 2 mei 1938, ochtend, 8.

²⁰¹ *Het Volk*, 9 november 1932, 1; *Algemeen Handelsblad*, 10 november 1932, avond, 1.

‘vrijwillige gehoorzaamheid’.²⁰² De SDAP had zelf maatregelen genomen om de demonstratie ordelijk te laten verlopen en naast verschillende sociaaldemocratische delegaties liep er ook een delegatie rooms-katholieken ‘vrij broederlijk’ mee. Het Amsterdamse SDAP-lid Emanuel Boekman (1889-1940) vatte naar aanleiding van de demonstratie het standpunt van de SDAP over straatpolitiek treffend samen. Volgens Boekman was er straatpolitiek en straatpolitiek, maar er zou ‘straatpolitiek met mate, met principieel mate’ moeten zijn.²⁰³ Een ander voorbeeld was een SDAP-demonstratie in mei 1937 waarbij volgens het neutraal-liberale *Het Vaderland* ‘alles ordelijk verlopen’ was en waarbij deelnemers zich goed hielden aan de gestelde voorschriften zoals een spreekkorenverbod.²⁰⁴ Bij een fakkeloptocht op 13 september 1930 door de Haagse binnenstad werden de deelnemende personen door het Haagse SDAP-bestuur zelfs verzocht hun gedoofde fakkels niet weg te gooien op het Malieveld.²⁰⁵

De Rode Dinsdag van 1932

Prinsjesdag werd in de jaren 1930 voornamelijk door extremistische politieke partijen aangegrepen als dag waarop zij hun kritiek op het politieke bestel konden uiten in de publieke ruimte. De Prinsjesdag van 1932 werd door de linkse pers de ‘Rode Dinsdag’ genoemd, wat verwees naar de Prinsjesdag of Rode Dinsdag van 1911 en 1912, waarin er in Den Haag massaal protest van linkse politieke partijen was voor het algemeen kiesrecht. Na 1932 dook de term soms nog op in voornamelijk communistische artikelen, maar werd er nooit meer een Prinsjesdag ‘officieel’ omgedoopt tot Rode Dinsdag.

Rode Dinsdag van 1932 stond voornamelijk in het teken van de grote armoede onder arbeiders en werklozen. In de maanden juni en juli voor de Rode Dinsdag van 1932 onttaarde twee demonstraties van de SDAP in Den Haag met tienduizenden deelnemers in gewelddadige conflicten met de politie. Het waren voornamelijk meegelopen communisten die nadat de demonstraties waren ontbonden probeerden op te trekken naar het Binnenhof, maar deze pogingen eindigde in politiecharges met blanke sabel.²⁰⁶ De aanleiding voor de demonstratie in juli was de woede over het nieuw uitgekomen rapport van de bezuinigingscommissie-Welter, die een bezuiniging van 102 miljoen voorstelde door met

²⁰² *Het Volk*, 9 november 1932, 1, 5.

²⁰³ *Algemeen Handelsblad*, 10 november 1932, avond, 1.

²⁰⁴ *Het Vaderland*, 26 mei 1937, 2.

²⁰⁵ IISG, Archief SDAP, afdeling Den Haag, Brief van 6 september 1930 aan alle afdelingen van de Federatie Den Haag van de SDAP; *Het Volk*, 15 september 1930, 6.

²⁰⁶ *Het Vaderland*, 16 juni 1932, 2; *De Indische Courant*, 21 juli 1932, 5; HGA, GBG, Rapport van de Centrale Inlichtingendienst over de SDAP-optocht van 16 juni 1932; Peter Jan Knegtman, ‘Deel II. De jaren 1919-1946’ in: Maarten Brinkman, Madelon de Keizer en Maarten van Rossem eds., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) 62-117, aldaar 87.

name loonsverlaging voor ambtenaren en de verlaging van de steunuitkering met ongeveer vijftien procent.²⁰⁷ Na afloop van de demonstratie en charges in juli 1932 schreef een journalist dat het wel eens gedaan kon zijn met de ‘deftige, ingetogen Haagsche rust’.²⁰⁸ De journalist kreeg gelijk, want de boosheid over de commissie-Welter en de charges zou zich ontladen tijdens Rode Dinsdag twee maanden later.

In de dagen voor Rode Dinsdag was er enige spanning, maar de Haagse politiemacht had maatregelen genomen. Het leeuwendeel van de vrije dagen voor agenten waren op de voorafgaande zondag gepland, zodat de gehele politiemacht op Prinsjesdag beschikbaar was.²⁰⁹ De Haagse binnenstad was op 20 september 1932 overvol en had extra bezoek van duizenden Amsterdamse werklozen die van een Amsterdamse ARP-wethouder een stempelvrijstelling hadden gekregen.²¹⁰ Het Binnenhof was afgezet door politieruiters en agenten te voet en tussen de drukke menigte werden onder andere nougat, scheermesjes, chocola en *De Fascist* aangeboden. Rond het middaguur werd op Het Plein nog vreedzaam gecolpoteerd door fascistten met oranje-getinte lectuur en door communisten met het Haagse communistische krantje *De Hongerzweep*.²¹¹ De demonstratie van communisten op Prinsjesdag 1932 was verboden, maar dat weerhield de communisten er niet van om massaal te komen protesteren in de Haagse binnenstad. Voornamelijk het opdringen van de demonstranten naar het Binnenhof in de namiddag deed de politie besluiten om hard in te grijpen door middel van charges met de blanke sabel.²¹² Ook in de avond bleef het onrustig in de binnenstad en moest de politie enkele malen ingrijpen.²¹³

Hoewel er waarschijnlijk niet veel sociaaldemocraten betrokken waren bij de charges, oordeelde *De Vooruit*, de Haagse editie van *Het Volk*, de dag na Rode Dinsdag in duidelijke taal over het politieoptreden. Volgens *De Vooruit* was er een ‘brut politieoptreden’ geweest en had de Haagse politie er ‘met niets ontziend geweld’ gehandeld, waarbij ook onschuldige voorbijgangers waren betrokken.²¹⁴ In het volgende hoofdstuk wordt verder ingegaan op deze gebeurtenis vanuit perspectief van de communistische partij.

²⁰⁷ De Rooy, ‘Een zoekende tijd’, 211; Knechtmans, ‘Deel II’, 97.

²⁰⁸ *De Indische Courant*, 21 juli 1932, 5.

²⁰⁹ *De Vooruit*, 20 september 1932, ochtend, 1.

²¹⁰ *Het Vaderland*, 21 september 1932, ochtend, 1.

²¹¹ *De Vooruit*, 20 september 1932, ochtend, 1.

²¹² *Het Vaderland*, 21 september 1932, ochtend, 1; *Het Volk*, 21 september 1932, 2; *De Tribune*, 19 september 1932, 1.

²¹³ *Het Vaderland*, 21 september 1932, avond, 1.

²¹⁴ *De Vooruit*, 21 september 1932, ochtend, 1-2.

De houding tegenover de politie

De houding van de Haagse SDAP tegenover de politie is te typeren als ambigu. Aan de ene kant stelde de partij zich in de publieke ruimte over het algemeen gehoorzaam en gezagsgetrouw op en probeerde de partij samenwerking te zoeken met de politie in plaats van de confrontatie op te zoeken. Zo schreef het bestuur van de Haagse federatie van de SDAP voorafgaand aan de meidemonstratie van 1935 dat zij wilde dat leden zich goed aan de demonstratieregels van de lokale autoriteiten hielden en het bestuur waarschuwde haar leden dat zij bij overtredingen, zoals het creëren van spreekkoren, door de politie uit de rij zouden worden gehaald. Voor de demonstratie op 1 mei 1935 stelde het SDAP-bestuur van Den Haag zogeheten ‘ordecommissarissen’ aan die als taak hadden ‘zorg te dragen, dat onze grote demonstratie niet alleen ordelijk, maar ook volgens de gestelde voorwaarden verloopt’.²¹⁵ Na een demonstratie van duizenden personen voor ‘het Plan en de Democratie’ eind mei 1937 werd de politie zelfs gecompimenteerd voor hun ‘doeltreffende’ maatregelen, waardoor er geen ordeverstoringen plaats hadden gevonden.²¹⁶ Deze houding van het ondersteunen van ordehandhaving past bij het algemene uitgangspunt van sociaaldemocraten dat geweldloosheid en gezagsgetrouwheid hen zou onderscheiden van radicalere partijen als communisten en fascistten.²¹⁷

Aan de andere kant werd er, voornamelijk in de sociaaldemocratische pers, zo nu en dan ook negatief geoordeeld over politieoptredens in de Haagse publieke ruimte, zoals bij het oordeel van *De Vooruit* over Rode Dinsdag 1932. *De Vooruit* insinueerde bij het verslag van dezelfde gebeurtenis dat de politie de fascistten zou hebben voorgetrokken en niet zou hebben opgetreden bij overtreding van het demonstratieverbod: ‘Jeugdige fascistten werden herhaaldelijk tusschen de politiemannen opgemerkt, terwijl de politie demonstraties van fascistten ongehinderd heeft laten rondtrekken’.²¹⁸ De regering verklaarde later naar aanleiding van vragen van SDAP-Kamerlid Willem Albarda dat de politie de groep fascistten in bescherming nam tegen ‘een dreigende menigte’, zoals het bij alle groepen burgers zou doen in een gelijke situatie.²¹⁹

²¹⁵ IISG, Archief SDAP, afdeling Den Haag, Brief van 25 april 1935 van het bestuur van de Federatie Den Haag van de SDAP.

²¹⁶ *Het Volk*, 26 mei 1937, 13; *De Avondpost*, 26 mei 1937, 5.

²¹⁷ Mennen, ‘Nazis, Violence’, 56-57.

²¹⁸ *De Vooruit*, 21 september 1932, ochtend, 1-2.

²¹⁹ Centrale Inlichtingendienst, Krantenartikelen, pamfletten e.d. over Rode Dinsdag, 1932, <https://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/1300-1399/1319.pdf> (geraadpleegd op 10 oktober 2022).

De SDAP en de Haagse arbeiderswijken

In de bronnen wordt weinig informatie gegeven over hoe bewoners van de Haagse arbeiderswijken reageerden en deelnamen aan straatactiviteiten van de SDAP. Soms wordt er in SDAP-archieven kort gerefereerd naar de receptie van demonstraties, zoals in het SDAP-jaarverslag van 1933/1934, waarin staat dat de demonstratie van 1 mei 1934 een grote belangstelling uit de Transvaalwijk en Schilderswijk kende.²²⁰ Naast het SDAP-archief geeft ook het schrijven van Jacob de Bruin enig inzicht in de ontvangst van de SDAP in de Schilderswijk, maar deze bronnen geven geen volledig beeld. Door de wantrouwende en vijandige houding van de armste bewoners van de Schilderswijk tegenover de buitenwereld kregen grotere organisaties, zoals politieke (vak)bewegingen weinig grip op dit wijkdeel.²²¹ Volgens Jacob De Bruin was het bieden van perspectief op lotsverbetering vaak voldoende om werkloze jongeren kortstondig te binden aan massaorganisaties. Men was over het algemeen ontvankelijk ‘voor nieuwe leuzen en nieuwe illusies’, maar sociaaldemocraten, communisten en andere extremistische groepen konden de werkloze jongeren niet blijvend binden.²²² De algemene politieke interesse en afkeer onder de armste inwoners van de wijk bleek onder andere uit de grote moeite om onder hen vrijwilligers voor de SDAP te vinden. Een notitie uit 1929 van de Haagse afdeling van de SDAP schreef dat het rondom de Jan Steenstraat – gelegen in het arme, oostelijke wijkdeel – slechts zeven vrijwilligers waren te vinden voor het plakken van raambiljetten, terwijl in de andere wijkdelen men zonder veel moeite honderd vrijwilligers vond.²²³ In een jaarverslag van de SDAP van drie jaar eerder werd geschreven dat er geen vrijwilligers waren voor ledenwerving bij de huizen in het armste wijkdeel, omdat men angstig was voor weerstand en weerzin.²²⁴

In het meer welvarende, westelijke deel van de Schilderswijk hadden de bewoners meer binding met het (politieke) verenigingsleven en leefden zij meer gescheiden binnen de eigen zuil dan in het oostelijke deel. De AJC-leden uit de Schilderswijk kwamen voornamelijk uit het westelijke deel, maar precieze ledenaantallen ontbreken.²²⁵ Marion Linde, een vriendin van Rico Bulthuis, kwam uit de Schilderswijk. Linde vertelde Bulthuis dat zij lid was van de AJC, maar weigerde om mee te doen aan het kalken van linkse leuzen

²²⁰ IISG, Archief SDAP, afdeling Den Haag, Jaarverslag van 1933/1934 van de Federatie Den Haag van de SDAP.

²²¹ Klein Kranenburg, ‘*Samen voor ons eigen*’, 108.

²²² De Bruin, *De Musschen*, 97; *Het Vaderland*, 25 oktober 1934, 6; HGA, HCC, inv.nr. 411, Maandverslagen van verschillende tehuizen van jeugdige werklozen in Den Haag.

²²³ IISG, Archief SDAP, afdeling Den Haag, Notitie propagandawerk in wijken in Den Haag.

²²⁴ IISG, Archief SDAP, afdeling Den Haag, Jaarverslag van 1926 van de Federatie Den Haag van de SDAP.

²²⁵ Klein Kranenburg, ‘*Samen voor ons eigen*’, 112-114.

op muren of aan relletjes.²²⁶ Voornamelijk bewoners van het westelijke deel van de Schilderswijk probeerden aansluiting te zoeken bij de burgerlijke maatschappij, bijvoorbeeld via de SDAP of zoals Linde via de AJC.²²⁷ De straat was voor hen een plek waar georganiseerde politieke straatactiviteiten konden plaatsvinden, maar geen sociale ontmoetingsplaats of plaats voor ongeorganiseerde relletjes. In 1932 telde de Federatie Den Haag van de SDAP 5.710 leden, waarvan de Schilderswijk met 1.346 leden het grootste aandeel van alle Haagse wijken leverde. De Spoorwijk telde op 31 maart 1932 653 leden en Laakkwartier 433.²²⁸ Het is aannemelijk om te stellen dat de SDAP en haar straatactiviteiten voornamelijk aanhang vonden onder de inwoners van het westelijke en centrale deel van de Schilderswijk, omdat die inwoners aansluiting probeerde te zoeken bij de burgerlijke maatschappij. Een argument ter ondersteuning van deze stelling is een vergelijking met Utrechtse arbeiderswijk Ondiep, waarin de bewoners in de jaren 1930 net als in het westelijke deel van de Schilderswijk weinig buurtcontact op straat hadden en aansluiting zochten bij de burgerlijke maatschappij.²²⁹ In Ondiep bestond het grote merendeel van de SDAP-aanhang uit geschoolde arbeiders, die regelmatig aanwezig waren bij (openlucht)bijeenkomsten en propagandamateriaal in de wijk verspreidden. Onder de ongeschoolde arbeiders was het aantal SDAP-aanhangers gering.²³⁰

Demonstraties en optochten van de SDAP liepen vaak echter wel door alle wijkdelen van de Schilderswijk en de demonstranten kwamen daardoor bijvoorbeeld op het Oranjeplein en in de Falckstraat en Hoefkade, die alle drie in het oostelijke wijkdeel lagen.²³¹ De bronnen zwijgen over de vraag of deze tochten ook in de kleine steegjes en straatjes rond het Oranjeplein gingen. Het is daarom onzeker of dergelijke politieke optochten publiek vonden bij de bewoners van het armste wijkdeel. In de straatjes rondom het Oranjeplein waren veel cafés te vinden waar (werkloze) mannen veel tijd doorbrachten.²³² Het plein zelf leek bij uitstek ook een politieke locatie te zijn, omdat demonstraties of optochten van zowel de SDAP als CPH vaak startten op het Oranjeplein in het oostelijke deel van de wijk of daar

²²⁶ Bulthuis, *De dagen na donderdag*, 128-129.

²²⁷ Klein Kranenburg, *'Samen voor ons eigen'*, 100.

²²⁸ *Het Volk*, 12 april 1932, 10.

²²⁹ Corrie van Eijl, Gertjan de Groot, Erik Nijhof en Ben Sanders, 'Het vergeten voetvolk. Een onderzoek naar de leefwereld van SDAP'ers in de Utrechtse wijk Ondiep 1920-1940', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11:1 (1985) 1-19, aldaar 12, 17.

²³⁰ *Ibidem*, 12, 17.

²³¹ Voorbeelden van artikelen over SDAP-demonstraties door de gehele wijk: *Het Volk*, 2 november 1931, 2; *Het Volk*, 7 april 1939, 7-8.

²³² Klein Kranenburg, *'Samen voor ons eigen'*, 51.

werden ontbonden.²³³ Zo startte een demonstratie op 1 mei 1936 ook vanaf het Oranjeplein. Vanaf het Oranjeplein liepen tienduizenden, waaronder SDAP-Kamerleden en -wethouders door de straten vol belangstellend publiek. Vooral op de Hoefkade stonden ‘kijklustigen vele rijen dik, dichtopeengedrongen’ de demonstratie te aanschouwen.²³⁴ Ondanks dat de SDAP haar aanhang vooral vond in het westelijke deel van de wijk, probeerde de partij via haar demonstraties toch de hele wijk te betrekken bij hun politieke activiteiten. In een grote groep stond men sterker en daardoor is het voorstelbaar dat meer SDAP-leden bereid waren mee te lopen in grote demonstraties dan straatactiviteiten uit te voeren als individuele vrijwilliger.

De confrontatie met fascistten en straatpolitiek

Voornameijk colportagetochten en propagandatochten van fascistten rondom verkiezingen gaven onrust en rellen tussen linkse en rechtse groepen in de Haagse straten.²³⁵ Het SDAP-bestuur van Federatie Den Haag waarschuwde haar leden ook actief voor het fascistische straatgevaar en berichtte bijvoorbeeld als oproep rond de verkiezingen van 1933 naar haar comités: ‘Let a.s. Zaterdag een beetje op de fascistten ’s nachts.’²³⁶ De fascistten zelf plaatsen geweld ook boven debat en streefden in de jaren 1930 steeds meer naar bewuste escalatie met de autoriteiten of bewoners van rode arbeiderswijken.²³⁷

In de Haagse binnenstad en haar arbeiderswijken zullen de fascistten geen grote aanhang hebben gehad, terwijl de linkse politieke partijen meer succes hadden. Volgens *De Tribune* hadden de colportageacties met NSB-kanten in Haagse arbeiderswijken vaak nauwelijks succes door het werk van antifascistische groepen. Zo eindigde een colportageactie van fascistten in september 1935 in Spoorwijk en Laakkwartier in een confrontatie met antifascisten van de zijde van de communisten en sociaaldemocraten:

Toen zij [de fascistten, MH] verschenen, liepen de arbeiders te hoop. Er was een gesloten eenheidsfront van sociaal-democratische en communistische en alle andere anti-fascisten, dat, gewapend met lectuur, een krachtige anti-fascistische betoging

²³³ Voorbeelden van de SDAP en de CPH en de aan deze partijen verwante organisaties die het Oranjeplein gebruikten als start- of eindpunt: *De Tribune*, 8 maart 1930, 1; *Het Volk*, 6 mei 1930, 9; *Het Volk*, 2 november 1931, 2; *Het Vaderland*, 15 december 1931, 7; *De Tribune*, 17 december 1931, 2; *Het Vaderland*, 7 juli 1932, 1.

²³⁴ *Het Vaderland*, 1 mei 1936, 7.

²³⁵ Martin Schouten, *Voor de oorlog. Herinneringen aan de jaren '30* (Amsterdam 1982) 62-63; Te Slaa, *De NSB*, 617-618, 620.

²³⁶ IISG, Archief SDAP, afdeling Den Haag, Brief van 17 april 1933 van de federatie Den Haag van de SDAP aan alle SDAP-afdelingsbesturen.

²³⁷ Broek, 14; Kaal, ‘Democratie onder druk’, 192.

vormde. De fascistena moeten onverrichterzake, onder bescherming van de politie, de aftocht aanvaarden.²³⁸

De term ‘eenheidsfront’ is een term afkomstig uit het beleid van de Komintern. In de eenheidsfronttactiek schreef de Komintern de communistische partijen in de verschillende landen voor om toenadering te zoeken tot de sociaaldemocraten in de afweer tegen fascistena.²³⁹ Het is de vraag of er werkelijk een gesloten front was tussen sociaaldemocraten en communistena in de wijk of dat *De Tribune* meer de wens hiertoe beschreef. Het feit dat de meeste buurtbewoners van Haagse arbeiderswijken vaak niet enthousiast reageerden op fascistische colportageacties of die zelfs tegenwerkten, blijft echter overeind.

Een ander voorbeeld waarin linkse politieke groepena reageerden op fascistische straatacties in arbeidersstraten was de besmeuring in de nacht van het NSB-kringhuis aan de Lange Voorhout in april 1934. Volgens de leiding van de NSB had de daad te maken met de grootschalige nachtelijke verspreiding diezelfde avond van *Volk en Vaderland* in de Koningsstraat en omgeving – gelegen in het oostelijke deel van de Schilderswijk – waar volgens de leiding veel marxistische aanhang woonde.²⁴⁰ De dag ervoor was er een ruit ingegooid bij de redactie van de Haagse *Vooruit* en de week daarvoor was er bij het Volksgebouw al een pot stijfsel tegen de deur gegooid en waren twee fascistische reclameborden opgeplakt.²⁴¹ De besmeuring van het kringhuis leek dus een wraakactie voor fascistische acties op locaties die belangrijk zijn voor linkse politieke groepena of waar de politieke kleur van de bewoners vooral rood was, waarmee een signaal werd afgegeven over wie de ‘bezitter’ was van de publieke ruimte rondom de Koningsstraat. Een redactioneel commentaar in *Het Volk* sprak echter van een ‘afkeuringswaardige daad’ aan beide kanten.²⁴²

De hoofdcommissaris van de politie informeerde de burgemeester op 19 mei 1937 via een brief over zijn plan om colportageacties ordelijker te laten verlopen, omdat ‘waar vanwege politieke partijen regelmatig gecolporteerd wordt met drukwerken, wanordelijkheden plaats vinden’.²⁴³ Om dergelijke wanordelijkheden te voorkomen en de wensen van omwonenden en middelstanders tegemoet te komen, wilde de hoofdcommissaris

²³⁸ *De Tribune*, 5 oktober 1935, 2.

²³⁹ Gerrit Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale, 1919-1930* (Amsterdam-Antwerpen 2001) 99.

²⁴⁰ *Het Vaderland*, 16 april 1934, 1.

²⁴¹ Ibidem.

²⁴² *Het Volk*, 16 april 1934, 6.

²⁴³ HGA, GBDH, inv.nr. 830, Brief van 19 mei 1937 van de hoofdcommissaris van de politie aan de burgemeester van Den Haag over de invoering van regeling van colportage.

de colporterende partijen opdelen in twee groepen die per toerbeurt een maand lang mochten colporteren in een bepaald stadgedeelte.²⁴⁴ Daarbij werden de linkse partijen in een andere groep ingedeeld dan verschillende fascistische groeperingen, wat duidt op het feit dat er voornamelijk wanordelijkheden waren tussen linkse en rechtse groepen en minder tussen linkse groepen onderling. Dit plan loste echter de problemen niet op. Vlak voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1939 kwam het tot scheldpartijen en gevechten tussen SDAP-leden en NSB-aanhangers, die beide probeerden om in de omgeving van de Hoefkade hun laatste verkiezingslectuur te verspreiden. De politie greep uiteindelijk in en maakte een einde aan de opstootjes.²⁴⁵

Als verzet tegen onder andere de fascistische beweging richtte de SDAP en NVV in mei 1933 het Bureau voor Actie en Propaganda tegen Fascisme en Communisme (kortweg: Buracprop) op. Onder SDAP-kiezers heerste een behoefte om iets te doen tegen het politiek extremisme en de Buracprop was een van de belangrijkste sociaaldemocratische organisaties die aan deze wens invulling gaf.²⁴⁶ De Buracprop gaf het succesvol verkopende blad *Vrijheid, Arbeid, Brood* uit, die onder de leuzen ‘Voor de democratie’, ‘Voor het Plan’ en ‘Voor het socialisme’ succesvol werd verkocht.²⁴⁷ Ook in Den Haag werden bijeenkomsten gehouden die opriepen tot het afzetten tegen ‘de doodsvijanden van een democratischen (...) strijd’. Via brochures riepen de voortrekkers van het Haagse comité tegen fascisme en communisme op om te colporteren met *Vrijheid, Arbeid, Brood*: ‘Boven de colportage van de tyrannie en de valsheid, zullen wij de vrijheid en de waarheid colporteren.’²⁴⁸ In 1933 en 1934 werden er gemiddeld 165 exemplaren van *Vrijheid, Arbeid, Brood* per week verkocht in Den Haag, maar de Haagse afdeling van de Buracprop wilde dit aantal flink verhogen, voornamelijk via colportage aan huis.²⁴⁹

Het verzet van de sociaaldemocraten tegen het fascisme was over het algemeen geweldloos. Naast de colportage en vergaderingen van de Haagse afdeling van de Buracprop vormt ook de tegendemonstratie na de NSB-Landdag in Den Haag een goed voorbeeld van geweldloos sociaaldemocratische straatpolitiek tegen het fascisme. Op 12 oktober 1935

²⁴⁴ HGA, GBDH, inv.nr. 830, Brief van 19 mei 1937 van de hoofdcommissaris van de politie aan de burgemeester van Den Haag over de invoering van regeling van colportage.

²⁴⁵ *Het Vaderland*, 21 juni 1939, 3.

²⁴⁶ Rulof, ‘Hoe het plan’, 90; Igor Cornelissen, ‘Tegen het fascisme’ in: Idem, Ger Harmsen en Rudolf de Jong, *De taaië rooie rakkers. Een documentaire over het socialisme tussen de wereldoorlogen* (Utrecht 1965) 148-173, aldaar 167; Rulof, *Een leger van priesters*, 109. Een ander voorbeeld van een organisatie tegen het fascisme en extremisme was Eenheid Door Democratie (1935).

²⁴⁷ Knegtmans, ‘Deel II’, 92.

²⁴⁸ HGA, Bijzondere Collecties – OV 3 (archieffnummer 8008-01), inv.nr. 141, Brochure van het Comité tegen fascisme en communisme in Den Haag, zonder datum.

²⁴⁹ IISG, Archief SDAP, afdeling Den Haag, Jaarverslag 1933/1934 Federatie Den Haag van de SDAP.

organiseerde de NSB zijn Landdag in Den Haag, waar zij een grote (publiciteits)manifestatie organiseerde waar 35.000 bezoekers werden verwacht.²⁵⁰ De NSB was steeds vaker betrokken bij gewelddadige confrontaties met andere politieke groepen, waardoor de gemeentelijke autoriteiten de straatpolitiek van de NSB steeds verder inperkten. Zo weigerden de Haagse autoriteiten de NSB een aantrekkelijke plek te geven in de binnenland voor hun Landdag, maar kregen zij een stuk land in Loosduinen – buiten de binnenstad – aangewezen.²⁵¹ De onderstaande stoet van NSB'ers onder aanvoering van Mussert moest dus vanaf het station door verschillende arbeiderswijken naar het Landdagterrein lopen:

Afbeelding 7. Foto van de Landdag van de NSB in Den Haag, waar Anton Mussert voorop loopt in de stoet. De foto is gemaakt op 12 oktober 1935.

Bron: Online beeldarchief Haags Gemeentearchief, <https://haagsgemeentearchief.nl/mediabank/beeldcollectie/detail/46e26fee-6663-4176-92da-2308796ad2e7/media/1de59cf9-c1a0-4b75-8a4d-a4e79e8a6267> (geraadpleegd op 28 september 2022).

De Hagenaren lieten de stoet niet ongemoeid voorbij gaan en volgens *De Tribune* waren er ‘felle protesten’ in de Haagse arbeiderswijken.²⁵² De communisten verspreidden onder het publiek van de stoet brochures met de titel ‘Handen af van Abessinië’. Ook waren er op diverse plaatsen spreekkoren, riepen bewoners ‘Abessinië’ als antifascistische term en riep men onder andere in de Hobbemastraat: ‘Den Haag is niet fascistisch, Hou-zee!’²⁵³ De term ‘Abessinië’ verwees naar Ethiopië, het land dat de Italiaanse fascistische leider Benito Mussolini in oktober 1935 was binnengevallen. Deze daad ontving sterke afkeuring van de

²⁵⁰ Kaal, ‘Politiek in de openbare ruimte’, 272.

²⁵¹ Kaal, ‘Public Order’, 134.

²⁵² *De Tribune*, 14 oktober 1935, 1.

²⁵³ *Volk en Vaderland*, 19 oktober 1935, 5; *De Tribune*, 14 oktober 1935, 1.

Europa antifascisten en werd gebruikt als kritiek op in dit geval de NSB'ers in Den Haag. Bij de Hoefkade hing een spandoek met de tekst 'Weg met Mussert, de Hitlerknecht' en volgens *De Tribune* zongen vele buurtbewoners, waaronder ook sociaaldemocraten en confessionelen, mee met de spreekwoorden van de vele linkse colporteurs rondom de Hoefkade.²⁵⁴ Bij het voorbijtrekken van de stoet bij de kruising Hoefkade-Schalkburgerstraat 'regende plotseling van de daken der huizen duizenden biljetjes, bedrukt met anti-fascistische leuzen, op de fascist en het publiek neer', wat resulteerde in scheldpartijen tussen fascist en de arbeiders, vrouwen en kinderen uit de wijk.²⁵⁵ Volgens de NSB-krant *Volk en Vaderland* werd de stoet ook in de meer welvarende wijken nageroepen en riep men onder andere in deftig Haags accent 'meurdenaers'.²⁵⁶ Al deze straatacties laten de variëteit zien aan manieren waarop wijkbewoners hun publieke (wijk)ruimte opeisten tegenover een afwijkende politieke groep.

Ook de SDAP zelf reageerde op de NSB-Landdag en organiseerde enkele dagen later een tegendemonstratie aan de Fruitweg met de leuzen 'Voor de democratie' en 'tegen de dictatuur'.²⁵⁷ Ter voorbereiding werden 140.000 exemplaren van een manifest met de titel *De dag der democratie* gedrukt en verspreid.²⁵⁸ In totaal bezochten 35.000 personen, waaronder een gedeelte uit de Haagse arbeiderswijken, de kettendemonstratie die bestond uit meerdere sessies. Binnen en buiten het gebouw vonden tijdens de demonstraties geen ordeverstoringen plaats.²⁵⁹ SDAP-voorman Koos Voorrink was de belangrijkste spreker bij de tegendemonstratie en benadrukte dat men de democratie trouw moest blijven. *De Vooruit* schreef dat al het geïnvesteerde geld van Mussert tevergeefs 'in een drassig veld gestoken' was en dat 'de stem der Nederlandse democratie' het Duitse rumoer zou overstemmen.²⁶⁰ Niet geweld, maar een tegendemonstratie waarbij de sociaaldemocraten het begrip 'democratie' aan zichzelf verbonden en toe-eigenden, vormde het wapen tegen fascistische dreiging in Haagse straten.

Het politieke straatrepertoire van sociaaldemocraten en de democratieopvatting

Volgens Joris Gijzenbergh drukten conflicterende claims op het begrip 'democratie' een grotere stempel op de Nederlandse politieke cultuur dan de aanvallen op de democratie door

²⁵⁴ *De Tribune*, 14 oktober 1935, 1.

²⁵⁵ *Ibidem*.

²⁵⁶ *Volk en Vaderland*, 19 oktober 1935, 5.

²⁵⁷ *Algemeen Handelsblad*, 17 oktober 1935, 10; *Het Vaderland*, 15 oktober 1935, 5.

²⁵⁸ IISG, Archief SDAP, afdeling Den Haag, Jaarverslag 1935/1936.

²⁵⁹ *Het Vaderland*, 15 oktober 1935, 5; *Algemeen Handelsblad*, 17 oktober 1935, 10.

²⁶⁰ *De Vooruit*, 12 oktober 1935, ochtend, 1.

kleine groepen antidemocraten.²⁶¹ In de jaren 1930 wilde de overheid het gezag (op straat) handhaven en dat mocht ten koste gaan van politieke vrijheden als het recht op demonstreren. Minister-president Colijn zag ‘te veel democratie’ als aantasting van de democratie, terwijl de fascistische parlementaire democratie als geheel afwezen.²⁶² De sociaaldemocraten presenteerden zich in de jaren 1930 juist als hoeder van de democratie en kwamen met het ideologische concept van ‘democratisch socialisme’, waarmee zij zich afzetten van de communisten en fascistische.²⁶³ In het Plan van de Arbeid en met name in de stukken in Vrijheid, Arbeid, Brood stond de leus ‘Voor democratie’ centraal. Deze leus droeg bij aan de wens van de SDAP om meer een volkspartij te worden. De strijd voor democratie mocht ook op straat gestreden worden, maar wel zonder geweld en grote confrontaties.²⁶⁴

De SDAP was enerzijds ontevreden over de steeds strengere regulering van manifestaties en andere vormen van straatpolitiek, omdat democratie ook bestond uit het kenbaar maken van idealen en verlangens van het volk in de publieke ruimte en niet slechts bij verkiezingen. Anderzijds stonden de sociaaldemocraten wel open voor maatregelen tegen antidemocratische bewegingen, omdat via straatregulering extreemlinkse en -rechtse groepen een wapen uit handen werd genomen en de sociaaldemocraten vonden dat deze groepen te ongedisciplineerd waren voor straatpolitiek.²⁶⁵ De SDAP wilde graag wetgeving tegen (NSB-)milities en tegen overheidsgeweld, want voor agressie was geen plaats in een ware democratie.²⁶⁶ De kijk van SDAP-Kamerlid Goswijn Willem Sannes (1875-1930) op het gebruik van geweld vat het standpunt van de SDAP over het toepassen van geweld bij straatpolitiek treffend samen. Hij schreef dat de ‘aanbidding van geweld’ de communisten de kijk op de werkelijkheid doet verliezen. Daarnaast waarschuwde hij dat geweld en rellen geen nut hebben voor de socialistische strijd en slechts zullen resulteren in demonstratieverboden.²⁶⁷

‘Het recht om te demonstreren eischen wij op!’ sprak SDAP-secretaris Cornelis Woudenberg (1883-1954) in een zaal in de Haagsche Dierentuin na een SDAP-demonstratie van tienduizenden in november 1932.²⁶⁸ De overheid moest volgens de sociaaldemocraten,

²⁶¹ Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 227.

²⁶² Henk te Velde, ‘De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 127:2 (2012) 3-27, aldaar 18-19; Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 274.

²⁶³ Te Velde, ‘De domesticatie’, 23; Kaal, ‘De electorale cultuur’, 78-79;

²⁶⁴ Mennen, ‘Nazis, Violence’, 57-58; Bijvoorbeeld: *Het Volk*, 20 februari 1931, 7.

²⁶⁵ Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 205-206.

²⁶⁶ *Ibidem*, 207, 209.

²⁶⁷ *Voorwaarts*, 10 mei 1929, 1.

²⁶⁸ *Het Volk*, 9 november 1932, 5.

straatpolitiek juist mogelijk maken en de gematigden beschermen tegen de extremisten. Dit kwam overeen met de democratieopvatting van de essentiële democratie, die de sociaaldemocraten hadden, waarbij vrijheid en bescherming van burgerrechten voorop stonden. Met die bescherming vanuit de autoriteiten tegen gewelddadige en provocerende straatactiviteiten konden de sociaaldemocraten zelf zonder risico de bedreigers van de democratie bestrijden.²⁶⁹ Straatpolitiek moest met mate, in de woorden van SDAP-wethouder in Amsterdam Emmanuel Boekman, want een ‘gestadige straatpolitiek riskeert botsingen’ en dergelijke botsingen zouden de autoriteiten en de extremisten juist in de hand werken.²⁷⁰ De eerdere voorbeelden uit dit hoofdstuk bevestigen dit algemene straatrepertoire van de sociaaldemocraten in Den Haag bij bijna iedere straatactie in de jaren 1930: ordelijk en geweldloos, voor de democratie en het socialisme. Weerstand bieden tegen communisten en fascistten en het opeisen van de publieke ruimte deden de Haagse SDAP’ers via (georganiseerde) demonstraties, colportagetochten en vergaderingen, waarbij men de regels en wetten van de autoriteiten zoveel mogelijk in acht nam.

²⁶⁹ Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 238.

²⁷⁰ *Algemeen Handelsblad*, 10 november 1932, avond, 1.

H3 De politieke straatactiviteiten van communisten in Den Haag

In juni 1932 hielden de SDAP en NVV in de Haagse binnenstad een demonstratie tegen het kapitalisme en de slechte economische situatie in Nederland. In deze demonstratie liep naast een groot aantal sociaaldemocraten ook een klein aantal communisten mee.²⁷¹ Na afloop van de demonstratie wilde dit groepje communisten vanaf de Prinsegracht optrekken naar het Binnenhof. De politie greep echter in rondom het Plein, dichtbij het Binnenhof, en dreef de groep hardhandig uiteen. Een arcors schreef in *De Tribune* over een ‘moorddadig politieoptreden’, waarbij de agenten als ‘wilde beesten’ tekeer gingen en minimaal vijftien gewonden veroorzaakten.²⁷² Ook op de Lange Poten kwam het tot een confrontatie tussen de communisten en de politie en ook daarvoor had de arcors geen goed woord over:

‘Ook op de Lange Pooten is fel gehakt. Hier was inspecteur Vos met zijn hakapparaten bezig. Deze inspecteur noemt ’t een soort sport om tegen werklozen op te treden. Hij werd echter heel even door een ruit gedrukt, wat de herrie, in deze bourgeoisiewijk nog vergrootte.’²⁷³

De arcors of arbeiderscorrespondent, die het politieoptreden in juni 1932 sterk bekritiseerde, was anoniem, maar stuurde zijn artikelen in naar de communistische krant *De Tribune*. Daarom geven de stukken van verschillende (communistische) arcors in *De Tribune* inzichten in hoe communisten straatactiviteiten beleefden en hoe communisten over het optreden van de CPH, de SDAP en de autoriteiten oordeelden. In dit hoofdstuk staan de politieke straatactiviteiten van de communisten, zoals de hierboven beschreven confrontaties, in de Haagse binnenstad centraal. De (gewelddadige) confrontaties tussen communisten en politieagenten en de communistische kritiek hierop, zoals hierboven beschreven, zijn een terugkerend onderwerp in het gehele hoofdstuk. Ondanks dat de communistische partij in de gemeente Den Haag in oktober 1937 1.676 leden telde en dus een veel kleinere partij was dan de SDAP, speelde de communisten wel een belangrijke rol in de Haagse straatpolitiek.²⁷⁴ Dit

²⁷¹ *Het Vaderland*, 16 juni 1932, 2.

²⁷² *De Tribune*, 17 juni 1932, 1.

²⁷³ Ibidem.

²⁷⁴ R. Harthoorn, *Vuile oorlog in Den Haag. Bestrijding van het communistisch verzet tijdens de Duitse bezetting* (Utrecht 2011) 31. Het werk *Vuile Oorlog in Den Haag* van Harthoorn wordt in deze scriptie slechts gebruikt voor het toevoegen van feiten en vondsten uit diepgravend archiefonderzoek uit het werk. De conclusies en het standpunt van Harthoorn neem ik niet over, aangezien op dat vlak het werk niet voldoet aan academische objectiviteit. Het werk is daarvoor te moralistisch en te veel gericht op het beschuldigen van groepen.

hoofdstuk heeft dezelfde opbouw als het vorige hoofdstuk en beschrijft dus de manieren hoe de CPH de straat opeiste, hoe de partijleden reageerden op andere politieke groepen en hoe zij via hun straatpolitiek invulling gaven aan het begrip democratie.

Demonstraties, propaganda en de rol van Louis de Visser en Jan Johannes Schaddelee

Evenals de sociaaldemocraten verspreidden de communisten ook (verkiezings)affiches en brachten zij ook kalkleuzen aan om hun zichtbaarheid in het Haagse straatbeeld te vergroten. In het Haagse straatbeeld werden teksten als ‘Kiest De Visser en Fascisme is moord’, ‘Tegen Politie-terreur’, ‘Weg met Colijn’, ‘Fascisme is Moord en Wanhoop’ en ‘Hongermarsch’ clandestien met kalk of teer aangebracht.²⁷⁵ Communistische verkiezingsaffiches zetten zich in de jaren 1930 eveneens duidelijk af tegen de zittende politici en hun beleid, bijvoorbeeld via de tekst: ‘Weg met Welter, Ruys en Colyn! Staakt tegen loonsverlagingen Kiest communisten!’²⁷⁶ Een politierapport uit april 1933 meldde dat er vijf personen waren aangehouden bij het opplakken van affiches en het schilderen van de tekst ‘Kiest Louis de Visser’ met koolteer.²⁷⁷ Alle vijf de personen waren lid van de CPH en bij een persoon werd een stalen wapenstok gevonden, wat wijst op het feit dat deze communisten voorbereid waren op eventuele gewelddadige confrontaties tijdens hun straatactie. En andere manier waarop de communisten politieke reclame maakten in de publieke ruimte voor De Visser voor de verkiezingen van 1933 was via reclameborden op een waterfiets die zich voortbewoog door de Haagse grachten:

²⁷⁵ HGA, GBDH, inv.nr. 2001, Brief van de hoofdcommissaris van de Haagse politie aan het College van B en W van 23 juli 1936 over de clandestien aangebrachte kalk- en teeropschriften.

²⁷⁶ D.J. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1989* (Den Haag 1992) 54.

²⁷⁷ HGA, GBDH, inv.nr. 829, Politierapport van 2 april 1933 over het toezicht houden op het verspreiden en aanplakken van verkiezingspropaganda.

Afbeelding 8. Foto van verkiezingsreclame op een waterfiets, genomen op 13 april 1933 op de Pletterijkade in Den Haag. Op het bord op de waterfiets staat 'Kiest L de Visser lijst 14'.

Bron: Online beeldarchief Haags Gemeentearchief,
<https://haagsgemeentearchief.nl/mediabank/beeldcollectie/detail/cceb81ae-6fcf-4685-b465-d662dff96fb/media/544eb907-b14f-477b-af13-535f22be1b9e> (geraadpleegd op 28 september 2022).

Ook de grachten waren dus onderdeel van de publieke ruimte waarbinnen de communisten politieke 'straatacties' uitvoerden en de foto laat zien dat de actie bekijks trok vanaf de kades. Evenals de sociaaldemocraten presenteerden de communisten zich ook tijdens de meivieringen in de Haagse publieke ruimte, maar die vieringen waren minder groots en minder georganiseerd dan bij de SDAP.²⁷⁸ Zo kende de CPH in Den Haag op 1 mei 1931 een optocht van 65 personen en waren er bij een vergadering later op de dag ongeveer tweehonderd personen aanwezig.²⁷⁹

Communistische demonstraties tegen het beleid van de regering of Haagse gemeenten trokken meer aandacht en hadden meer deelnemers dan de meivieringen. Deze demonstraties eindigden vaker dan bij sociaaldemocratische demonstraties in (gewelddadige) confrontaties met de politie. Bij deze demonstraties in Den Haag speelde het communistische gemeenteraadslid Jan Johannes Schaddelee (1895-1956) een grote rol. Hij was in de jaren 1930 een van de grootste initiatiefnemers van communistische demonstraties, zoals bij de Rode Dinsdag van 1932, en vervulde geregeld een actieve rol tijdens deze demonstraties.²⁸⁰

²⁷⁸ Gielkens, *Een dag is*, 66.

²⁷⁹ Centrale Inlichtingendienst, Beknopt verslag van de Viering van den 1-Mei-dag, 20 mei 1931, <https://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/1100-1199/1139.pdf> (geraadpleegd op 10 oktober 2022).

²⁸⁰ Voorbeelden: *Algemeen Handelsblad*, 14 januari 1932, 11; *De Tribune*, 15 januari 1932, 1; *De Tribune*, 10 februari 1933, 4; Centrale Inlichtingendienst, Circulaires C.P.H. over een werklozen demonstratie, 24 augustus 1932, <http://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/1300-1399/1307.pdf> (geraadpleegd op 6 oktober 2022).

Zo sprak hij bij een communistische demonstratie in juli 1932 tegen de steunverlaging de ruim duizend demonstranten bij aanvang toe vanaf de bagagedrager van een fiets.²⁸¹ Schaddelee groeide op in een Werkendams, protestants gezin, maar zou later een actief communist worden. Ook zijn zus, Jenny, zou actief worden binnen de communistische partij en zij zou onder andere een periode verpleegster zijn in Spanje tijdens de burgeroorlog. Jan Johannes Schaddelee werd in 1931 Haags gemeenteraadslid voor de CPH. In 1939 werden Schaddelee en zijn vrouw Christina Huberta Maria Niesthoven, die eveneens lid was van de communistische partij, geroyeerd uit de partij. De inlichtingendienst gaf hiervoor als reden dat Schaddelee ‘wegens het omgang met een fascist’ werd geroyeerd.²⁸²

Een voorbeeld van een communistische demonstratie die eindigde in een confrontatie met de autoriteiten was een demonstratie op 21 juli 1932 van het communistische Werklozen Strijd Comité (WSC) waarin honderden demonstranten meeliepen, waaronder Schaddelee. De stoet had onder andere borden vast met teksten als ‘tegen loons- en steunverlaging’ en zong de Internationale onder toezicht oog van de Haagse politie.²⁸³ De stoet wilde naar het Binnenhof trekken, maar de politie dwong hen richting het Vaillantplein. Toen de stoet zich verspreidde op het plein, voerde de politie charges uit, onder andere met agenten die zich in een koffietent op het Vaillantplein hadden verstoppt. Een van de communisten werd door een agent zo aangepakt dat hij ‘een gapende, hevig bloedende wond aan het voorhoofd bekam.’²⁸⁴ Ook nadat de politie hardhandig de omgeving van het Vaillantplein had schoongeveegd, bleef het nog enige tijd onrustig in de buurt.²⁸⁵

Een ander voorbeeld van een communistische demonstratie die een confrontatie tussen (communistische) arbeiders en gezagsdragers tot gevolg had was een communistische demonstratie op 1 augustus 1932. De arbeiders hadden zich die avond verzameld op het Oranjeplein en werden daar toegesproken en geïnstrueerd door Jan Johannes Schaddelee. Onder toezicht oog van een grote politiemacht begaf de stoet zich naar de Falckstraat, waar een confrontatie tussen de deelnemers en politieagenten en -ruiters met blanke sabel volgde. In ieder geval één arbeider werd gearresteerd.²⁸⁶ De confrontatie had veel bekijks getrokken van nieuwsgierige buurtbewoners, waardoor de groep demonstranten ook na ontbinding van

²⁸¹ *De Tribune*, 8 juli 1932, 5.

²⁸² Centrale Inlichtingendienst, Lijst van links-extremistische personen geordend per gemeente, met alfabetische klapper, 1939, <http://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/2200-2299/2232.pdf> (geraadpleegd op 6 oktober 2022).

²⁸³ *Het Volk*, 21 juli 1932, 5.

²⁸⁴ *Ibidem*; *De Tribune*, 23 juli 1932.

²⁸⁵ *Het Vaderland*, 20 juli 1932, 7.

²⁸⁶ *De Tribune*, 2 augustus 1932, 1.

de demonstratie bleef groeien en uiteindelijk in aanvaring kwam met de politie bij bijvoorbeeld de Hoefkade en het Vaillantplein.²⁸⁷ Ook na deze charges bleef het geruime tijd onrustig in en rondom deze straten, waarbij de motorpolitie van tijd tot tijd ingreep bij groepsvorming, soms met blanke sabel.²⁸⁸

De berichtgeving rondom dit voorbeeld van een gewelddadige confrontatie toont overtuigend de verschillen in berichtgeving tussen *Het Volk* en *De Tribune*. Deze verschillen laten zien dat historici bij de bestudering van dergelijke kanten altijd rekening moeten houden met de politieke kleur van de krant, omdat die gekleurde berichtgeving eenzijdige beelden kunnen geven van de situatie. Zo was *Het Volk* veel minder onder de indruk van de confrontatie dan *De Tribune* en sprak *Het Volk* van een ‘onbelangrijke communistische demonstratie’ die een ‘rumoerige stemming’ gaf.²⁸⁹ Naast verschil in toon was er ook verschil in het presenteren van feiten. *De Tribune* sprak in haar berichtgeving over de demonstratie van een deelname van ‘eenige duizenden arbeiders’, terwijl *Het Volk* schreef over enkele honderden aanwezigen.²⁹⁰

Naast Schaddelee was ook de communistische politicus Louis de Visser (1878-1945) veelvuldig betrokken bij communistische demonstraties, bijvoorbeeld door mee te lopen of door de stoet via een toespraak te ontbinden.²⁹¹ Mede door zijn rol in de Haagse communistische straatpolitiek werd De Visser voor arbeiders een populair boegbeeld van de Haagse CPH. De Haagse communistische arbeiders spraken immers graag van ‘Onze Louis’.²⁹² De Visser trad in 1899 toe tot de Haagse afdeling van de SDAP, maar trad in 1909 uit de partij en werd lid van de Sociaal-Democratische Partij (SDP), die later werd omgedoopt tot de CPH. De Visser maakte carrière binnen de CPH als welbespraakte propagandist en werd in 1919 namens de partij verkozen tot Haags gemeenteraadslid en Statenlid van Zuid-Holland. Vanaf 1925 tot en met 1941 was De Visser ook Tweede Kamerlid voor de communistische partij.²⁹³ Deze lokale en landelijke politieke functies zorgden ervoor dat De

²⁸⁷ *Het Volk*, 2 augustus 1932, 5.

²⁸⁸ *Het Vaderland*, 2 augustus 1932, 6; *Het Volk*, 2 augustus 1932, 5.

²⁸⁹ *Het Volk*, 2 augustus 1932, 5; *De Tribune*, 2 augustus 1932, 1.

²⁹⁰ *Ibidem*.

²⁹¹ Voorbeelden betrokkenheid De Visser bij communistische straatactiviteiten: *De Tijd*, 7 maart 1930, 6; *Het Volk*, 7 maart 1930; *De Tribune*, 8 maart 1930; *Het Vaderland*, 25 februari 1931, 6.

²⁹² *Het Volksdagblad*, 30 april 1937, 7.

²⁹³ Louis Leonardus Hendrikus de Visser, Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidsbeweging in Nederland, <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/visser> (geraadpleegd op 16 oktober 2022); Louis Leonardus Hendrikus de Visser (1878-1945), Resources Huygens ING, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/visserllh> (geraadpleegd op 16 oktober 2022).

Visser in het interbellum in belangrijke mate het gezicht was van de CPH.²⁹⁴ De Visser was zeer bekend en geliefd bij zijn achterban, onder andere doordat hij regelmatig sprak op communistische bijeenkomsten en vergadering. In zijn *Herinneringen* over de periode tot 1918 beschreef De Visser zijn ideaalbeeld van een communistische politicus: iemand die niet toekeek, maar ‘naast en met de arbeiders meestrijdend’.²⁹⁵ Dit ideaalbeeld zou voor De Visser niet veranderen gedurende het interbellum en contact met de (Haagse) arbeidersmassa bleef hij als communistische leider belangrijk vinden.²⁹⁶

Naast vooraanstaande politici waren ook veel ‘gewone’ Hagenaren actief binnen de communistische partij, maar over deze personen is vaak – zeker voor de vooroorlogse periode – minder informatie te vinden in de historische bronnen. De Haagse communistische familie Kloostra is een goed voorbeeld van ‘gewone’ communistische Hagenaren waarover gefragmenteerde informatie bekend is. De familie was de bekendste communistische familie van de stad en bestond uit vader en moeder Kloostra, die samen zeven zonen en vijf dochters hadden. De meeste leden van dit gezin waren woonachtig in Laakkwartier, Spoorwijk of Moerwijk. De familie zelf was sterk antifascistisch en streed al voor het begin van de Tweede Wereldoorlog tegen het fascisme. Zo hielp de familie in de jaren 1930 gevluchte Duitse communisten of Joden door onderdak te bieden in hun eigen huis of verder te helpen aan een onderduikadres.²⁹⁷ Johan Kloostra (1916-1991) was goed in overtuigen en spreken in het openbaar en hield enige malen redevoeringen tegen het fascisme op sinaasappelkistjes in het Haagse centrum.²⁹⁸ Deze redevoeringen van Kloostra laten zien dat niet alleen politici zoals De Visser (communistische) arbeiders toespraken in de publieke ruimte, maar ook ‘gewone’ communisten. Henk Kloostra (1905-1937), de oudste zoon van de familie, en zoon Johan Kloostra werden in 1937 vrijwilligers in de Spaanse burgeroorlog. Zoon Arie Kloostra (1918-1998) volgde een jaar later het voorbeeld van zijn broers en vertrok ook naar Spanje.²⁹⁹ Henk Kloostra stierf in 1937 in Spanje aan een tyfusbesmetting.

²⁹⁴ Louis Leonardus Hendrikus de Visser (1878-1945), Resources Huygens ING, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/visserllh> (geraadpleegd op 16 oktober 2022).

²⁹⁵ Louis de Visser, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam 1939) 21.

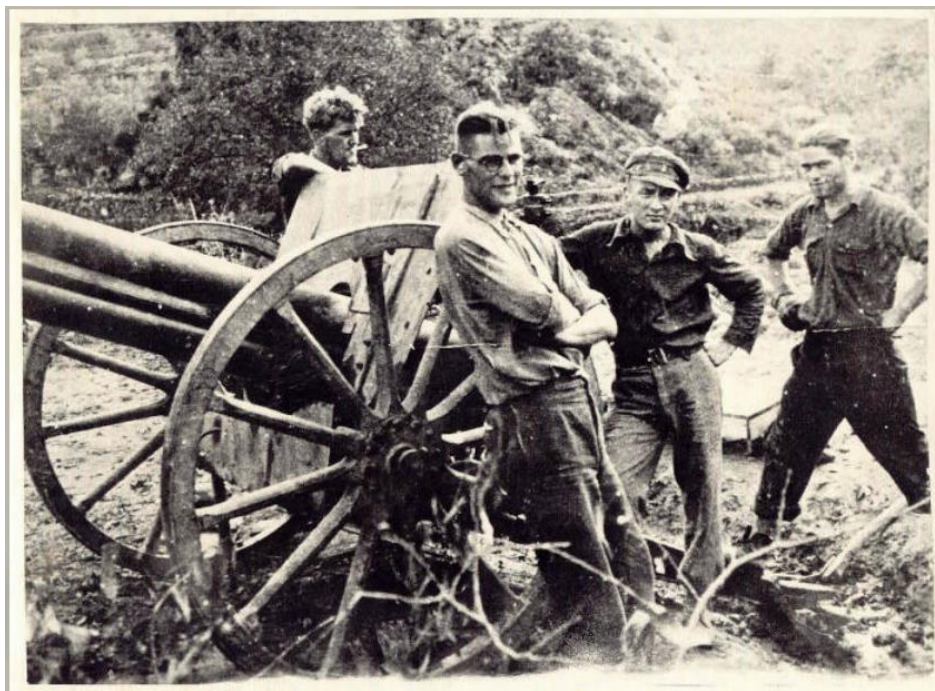
²⁹⁶ *Het Volksdagblad*, 30 april 1937, 7.

²⁹⁷ Jos Schneider en Gijs van de Westelaken, *De bus uit Dachau. Achttien Nederlanders en hun weg terug uit Nacht und Nebel* (Amsterdam 2018) 103; Rudi Harthoorn Haags communistisch verzet, Van Soolingen en Weefkind, <http://www.rudi-harthoorn.nl/levensbeschrijving-van-soolingen-en-verweerschrift-veefkind/> (geraadpleegd op 18 november 2022).

²⁹⁸ Nederlandse vrijwilligers in de Spaanse Burgeroorlog, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, <https://spanjestrijders.nl/bio/kloostra-johan> (geraadpleegd op 13 oktober 2022).

²⁹⁹ Nederlandse vrijwilligers in de Spaanse Burgeroorlog, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, <https://spanjestrijders.nl/bio/kloostra-johan> (geraadpleegd op 13 oktober 2022); Nederlandse vrijwilligers in de Spaanse Burgeroorlog, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, <https://spanjestrijders.nl/bio/kloostra-arie> (geraadpleegd op 13 oktober 2022); Nederlandse vrijwilligers in de Spaanse Burgeroorlog, Internationaal

Afbeelding 9. Een foto van Johan Kloostra en andere Nederlandse soldaten aan het front tijdens de Spaanse burgeroorlog. Johan is de man met de pet.

Bron: Spanjestridders.nl, <https://spanjestridders.nl/foto/de-hollandse-batterij-met-johan-kloostra> (geraadpleegd op 15 oktober 2022).

Direct na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog gingen Johan en Arie in het communistisch verzet in Den Haag. Ze hielden zich onder andere bezig met het maken en verspreiden van illegaal drukwerk, het vervalsen van persoonsbewijzen en de verzorging van onderduikers.³⁰⁰ Johan Kloostra werd gearresteerd op 10 maart 1943 als gevolg van infiltratie door de politespion Van Soolingen. Hij overleefde zijn gevangenschap in Dachau en keerde na de oorlog terug naar Nederland.³⁰¹

Stakingen

Tijdens de jaren 1930 kwamen in de grote steden in Nederland grote en langdurige stakingen nauwelijks voor. In Den Haag kwamen voornamelijk in 1931 en 1932 enkele korte stakingen voor, waarbij vaak de salariëring van de arbeiders de stakingsoorzaak vormde.³⁰² Ontslag

Instituut voor Sociale Geschiedenis, <https://spanjestridders.nl/bio/kloostra-hen> (geraadpleegd op 13 oktober 2022).

³⁰⁰ Schneider, *De bus uit Dachau*, 108.

³⁰¹ Rudi Harthoorn Haags communistisch verzet, Communistische verzetsmensen H-N, <http://www.rudi-harthoorn.nl/communistische-verzetsmensen-uit-de-regio-den-haag-h-n/> (geraadpleegd op 13 oktober 2022).

³⁰² HGA, Gemeentepolitie Den Haag (archieffnummer 432-01), inv.nr. 39, Berichten van de hoofdcommissaris van de Haagse politie aan de procureur-generaal van 15 oktober 1937, 15 januari 1938, 16 april 1938 en 14 april 1939; Guus Meershoek, 'Openbare orde en veiligheid' in: Thimo de Nijs en John Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 123-147, aldaar 138; Van Eijk, *Meer*

door staking sloot de arbeider echter uit van steunverlening van de overheid, waardoor werknemers dit strijdmiddel niet snel inzetten.³⁰³ Vanaf de zomer van 1930 vond er in Den Haag bij bouwbedrijf Achilles aan de Amersfoortsestraat wel een langdurige staking plaats die gepaard ging met enkele gewelddadige incidenten. Een metselaar van het bedrijf schreef dat hij en zijn collega's te weinig betaald kregen voor hun werk en dat het bedrijf een achterstand had in salarisuitkering.³⁰⁴ De stakers werden vervangen door werklozen uit Winschoten, maar dit gaf grote woede bij de stakers en hun medestanders. De Winschotenaren werden geregeld onder politiebegeleiding naar hun huizen aan de Zuidoost Binnensingel en Van Ostadestraat gebracht, waarbij zij bij hun huizen konden rekenen op scheldpartijen.³⁰⁵ Ook het communistische raadslid Jan Johannes Schaddelee nam soms deel aan protesten tegen de werkwilligen als steunbetuiging aan de stakers. Bij een steunbetuiging in de Van Ostadestraat begin september 1931 werd Schaddelee hard aangepakt door de aanwezige politiemacht. De communistische politicus verliet de steunbetuiging met steekwonden van een politiesabel in zijn rug, wang en arm.³⁰⁶ Zelf noemde Schaddelee dit later in de gemeenteraad een 'moordaanslag' van de agent en die uitspraak leidde tot rumoer in de raad.³⁰⁷

De Rode Dinsdag van 1932

In het vorige hoofdstuk werd al ingegaan op het gewelddadige en chaotische verloop van de Prinsjesdag van 1932, oftewel de Rode Dinsdag van 1932. Hieronder zal verder worden ingegaan op die uiteenzetting en zal de nadruk liggen op de rol van de communistische partij tijdens deze dag. Prinsjesdag was in de jaren 1930 voor extremistische politieke partijen bij uitstek een dag om hun kritische geluid over het politieke bestel en de regering te laten horen.³⁰⁸ In de voorbereiding op Rode Dinsdag van 1932 waren de autoriteiten op de hoogte van de communistische plannen om ondanks een demonstratieverbod toch te protesteren tegen de regering. Volgens een rapport over de communistische Rode Dinsdag was er 'ernstige vrees voor het ontstaan van stoornis der openbare orde' door zowel de straatactiviteiten van

schaduw, 128-129. Voorbeelden van korte Haagse stakingen: *De Tijd*, 12 januari 1934, 3; *Het Vaderland*, 22 februari 1936, 1.

³⁰³ Meershoek, 'Openbare orde en veiligheid', 138; Van Eijk, *Meer schaduw*, 128-129; Bulthuis, *De dagen na donderdag*, 176.

³⁰⁴ Een modern georganiseerd metselaar, *Het Saronhuis. Het conflict bij Achilles te Den Haag in 1931 belicht vanuit politieke overwegingen* (Den Haag 1931) 2.

³⁰⁵ Van Eijk, *Meer schaduw*, 129.

³⁰⁶ *De Tribune*, 12 september 1931, 1; Van Eijk, *Meer schaduw*, 129.

³⁰⁷ *De Sumatra Post*, 21 oktober 1931, 10.

³⁰⁸ Kaal, 'De politiek in de openbare ruimte', 271.

communisten als fascistien.³⁰⁹ Volgens een van de hoogste functionarissen binnen de Centrale Inlichtingendienst wist men van het voornemen van tenminste drieduizend tot vierduizend ‘onrustige elementen’ om actie te gaan voeren in Den Haag.³¹⁰

De teksten in het Haagse communistische blad *De Hongerzweep*, een uitgave van het Haagse Werklozen Strijd Comité (WSC) dat onderdeel was van de CPH, geven een beeld van de teksten die Haagse (communistische) arbeiders lasen of besproken met elkaar. De lezers van *De Hongerzweep* werden geconfronteerd met verhalen over zelfmoorden van hopeloze arbeiders, fascistisch geweld tegenover arbeiders en confrontaties met de politiemacht.³¹¹ Ook in de voorbereiding op Rode Dinsdag 1932 werden de Haagse communisten geïnformeerd over de reden van demonstratie en wat er van hen werd verwacht. Voornamelijk het bezuinigingsrapport-Welter, waarin onder ander op de steunuitkering voor werklozen werd gekort, en het werklozenbeleid van de toenmalige premier Charles Ruijs de Beerenbrouck waren aanleiding voor de demonstratie op Prinsjesdag 1932. *De Hongerzweep* schreef dat zij de intrekking van het Welterrapport en aftreden van de ‘Hongerregering Ruys’ eisten. De arbeiders moesten de Haagse straten in de woorden van *De Hongerzweep* ‘veroveren’: ‘Laat de straten van Den Haag donderen van jullie leuzen en voetstappen’.³¹²

In de voorbereiding van de dag werd er onder andere een hongertocht georganiseerd van arbeiders en werklozen die vanaf Arnhem via Utrecht naar Den Haag zouden lopen. Van deze plannen kwam weinig terecht, want er deden ongeveer zeventig personen mee aan de tocht en dat was veel minder dan vooraf verwacht.³¹³ Communistische demonstraties waren die dag verboden door de Haagse gemeentelijke autoriteiten, ook na een ingediende moties van De Visser en Schaddelee in de Haagse gemeenteraad. Volgens hen zou een demonstratievergunning verstandig zijn, omdat anders de personen die naar de stad zouden komen geen leiding zouden hebben en de groep ordeloos zou worden.³¹⁴

De Visser en Schaddelee kregen gelijk. Bij de Prinsjesdagstoet aan het begin van de dag was er al onrust. Communisten schreeuwden leuzen tegen de regering en koningin bij het langstrekken van de stoet, waarop de fascistien reageerden met gejuich of hoeden van

³⁰⁹ Centrale Inlichtingendienst, Rapport betreffende den Communistischen ‘Rooden Dinsdag’, <https://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/1400-1499/1464.pdf> (geraadpleegd op 10 oktober 2022).

³¹⁰ Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 271.

³¹¹ *De Hongerzweep*, nummer 22, 1932, 1 ; *De Hongerzweep*, nummer 24, 1932, 2.

³¹² *De Hongerzweep*, nummer 22, 1932, 2; *De Hongerzweep, extra nummer over Rode Dinsdag*, 1932, 2. Dergelijke uitspraken waren ook te lezen in *De Tribune: De Tribune*, 9 september 1932, 1; *De Tribune*, 19 september 1932, 1.

³¹³ *De Vooruit*, 20 september 1932, ochtend, 1.

³¹⁴ HGA, GBG, inv.nr. 2434, Handelingen van de Gemeenteraad Den Haag van 12 september 1932 over de weigering vergunning van het houden van eener demonstratie, pagina 782.

communisten naar beneden trokken.³¹⁵ Het bleef niet bij dergelijke geweldloze confrontaties. Een van de bronnen die een niet-communistisch beeld kan geven van de gebeurtenissen op Rode Dinsdag is het verslag van Joop van Soolingen (1886-1959). Deze Hagenaar was van 1923 tot 1945 infiltrant in de communistische partij. Na de oorlog werd Van Soolingen veroordeeld tot 18 jaar gevangenisstraf, onder andere voor zijn werk als infiltrant en voor het verraad van communisten tijdens de oorlog. Van Soolingen was onder andere verantwoordelijk voor het verraad van de Haagse communist Johan Klootra die eerder dit hoofdstuk ter sprake kwam.³¹⁶ Als infiltrant binnen de communistische partij moest Van Soolingen zoveel mogelijk communistische vergaderingen bezoeken en de uitkomsten en besluiten in een rapport plaatsen. Van Soolingen opereerde binnen de partij met de schuilnaam Van Es en was lid van verschillende communistische commissies en had een abonnement op *De Tribune*. Later ging Van Soolingen ook inlichtingen en rapporten verstrekken over de NSB in Den Haag. Mede door de inlichtingen van Van Soolingen nam de politie bij verschillende demonstraties of acties (extra) maatregelen.³¹⁷ De werkzaamheden van Van Soolingen als infiltrant waren strikt geheim en weinig agenten wisten van de rol van Van Soolingen. Volgens Van Soolingen was het aan het begin van de jaren 1930 ‘erg rumoerig’ in Den Haag, waarbij de politie haar handen vol had aan het handhaven van de orde en ook hij zelf geregeld ‘rake klappen’ kreeg van agenten die niet van zijn rol binnen de Inlichtingendienst afwisten.³¹⁸

In 1950 schreef Van Soolingen *Een levensbeschrijving van mijn zesde tot en met mijn vierenzestigste jaar*, waarin hij stelde dat hij zijn verslag naar waarheid heeft opgemaakt. Van Soolingen omschreef zichzelf als een ‘anti-Nationaal Socialist en een anti-Communist’.³¹⁹ Hoewel Van Soolingen aan de zijde van de politie stond, kunnen zijn verslagen toch informatie geven over hoe Rode Dinsdag is verlopen en hoe de politie de dag heeft ervaren. De CPH organiseerde op Rode Dinsdag in de ochtend een drukbezochte vergadering in het gebouw van Kunsten en Wetenschappen in Den Haag. Deze vergadering zou het startpunt worden voor gewelddadige straatconfrontaties tussen communisten en agenten. Van Soolingen schreef hierover:

³¹⁵ *De Vooruit*, 20 september 1932, avond, 7.

³¹⁶ Harthoorn, *Vuile oorlog*, 62; Rudi Harthoorn Haags communistisch verzet, Van Soolingen en Weefkind, <http://www.rudi-harthoorn.nl/levensbeschrijving-van-sooling-en-verweerschrift-veefkind/> (geraadpleegd op 18 november 2022).

³¹⁷ Nationaal Archief (NA), Ministerie van Justitie, Gratiebeleid en uitvoering (1927) 1947-1988 (1998) (archieffnummer 2.09.116), inv.nr. 2161, Een levensbeschrijving van mijn zesde tot en met mijn vierenzestigste jaar door J.H. van Soolingen, 1950.

³¹⁸ Ibidem.

³¹⁹ Ibidem.

‘Er waren ook grote roepen communisten van buiten de stad aanwezig. Ik had naar aanleiding van deze dag de Inlichtingen dienst volkomen ingelicht en de politie had dan ook uitgebreide maatregelen genomen. Het gebouw [van Kunsten en Wetenschappen, MH] was dan ook op beide vergaderingen tot de nok toe gevuld. Voor de aanvang van de ochtendvergadering werd de politie uit het gebouw aan de zijde van de Muzenstraat met stenen en andere voorwerpen bekogeld. Trots deze uitdaging liet de politie toch deze vergadering doorgaan. Na afloop van deze vergadering werd de politie opnieuw bekogeld en dit was het sein om er op in te slaan.’³²⁰

Ook de hoofdcommissaris van de politie schreef dat communisten na afloop van deze vergadering (kiezel)stenen naar de politie gooiden en woorden als ‘moordenaars’ en ‘bloedhonden’ schreeuwden.³²¹ Na deze confrontatie verzamelde zich een communistische menigte van ongeveer 1.500 personen, die een poging deden om naar het Binnenhof te trekken. Herhaaldelijk zouden zinnen als ‘naar het Binnenhof’, ‘aansluiten kameraden’ en ‘in dichte drommen hierheen’ zijn geroepen.³²² Volgens de autoriteiten zou het opdringen naar het Binnenhof van deze groep voornamelijk aanleiding zijn geweest voor charges. De menigte negeerde sommaties van de politie en werd daarom hardhandig met gummistok en sabel verspreid en gedreven naar het Plein, de Lange Poten, de Korte Poten en de Heerenstraat.³²³ Ook daar voerde de politie charges uit en liep een aantal personen sabelhouwen op, waaronder ook enkele onschuldige voorbijgangers.³²⁴ De 24-jarige Amsterdamse schilder W.M.J. Eijlers, die betrokken was bij de CPH, werd door een politiekogel geraakt in zijn buik en overleed later.

De linkse pers had geen goed woord over voor het politiegeweld. *De Tribune* schreef over de gebeurtenissen op het Plein: ‘Op het Plein heerst een ware paniek. Overal lopen

³²⁰ NA, Ministerie van Justitie, Gratiebeleid en uitvoering (1927) 1947-1988 (1998) (archieffnummer 2.09.116), inv.nr. 2161, Een levensbeschrijving van mijn zesde tot en met mijn vierenzestigste jaar door J.H. van Soolingen, 1950.

³²¹ HGA, GBG, inv.nr. 2434, Rapport van de hoofdcommissaris van de politie over de gebeurtenissen op 20 september 1932, 19 oktober 1932.

³²² HGA, GBG, inv.nr. 2434, Brief van de hoofdcommissaris van de politie van 27 september 1932 over het politiehandelen op 20 september 1932.

³²³ *Het Vaderland*, 21 september 1932, 1; HGA, GBG, inv.nr. 2434, Conceptantwoorden op de vragen van gemeenteraadslid Vliegen bij interpellatie over handelen politie op 20 september 1932.

³²⁴ *De Vooruit*, 21 september 1932, ochtend, 1.

agenten met getrokken sabel rond, zoekend naar nieuwe slachtoffers.³²⁵ Ook *De Hongerzweep* oordeelde zeer negatief over het optreden van de politiemacht:

Door de saboteerende en provoocerende houding van de politie, kwam de onrust, die zij uitlokte. (...) Dicht bij het Binnenhof kwamen uit alle schuilhoeken politie agenten met getrokken sabel en ranselde links en rechts op de ongewapende massa's in. Alles werd de Heerengracht op gedreven en daar werd het bloedbad voortgezet. Het bewijs kan geleverd worden dat de fascistten met de politie gezamenlijk op de demonstranten met wapens lossloegen.³²⁶

Niet alleen communistische demonstranten en toevallige voorbijgangers raakten gewond, maar ook agenten raakten gewond. De in Duindorp woonachtige politieagent Baas werd bij de confrontaties in de omgeving van de Heerengracht neergestoken door een demonstrant en in zijn hart getroffen. Enkele dagen later overleed de agent in het ziekenhuis. Volgens *De Hongerzweep* deed agent Baas mee aan de 'hakpartij' van de politiemacht tegenover de communistische demonstranten.³²⁷ Ook *De Tribune* legde schuld van zijn overlijden neer bij de politiemacht zelf, want volgens de krant was de agent overleden als gevolg van de 'politie-terreur op den Rooden Dinsdag'.³²⁸ Volgens *Het Vaderland* was Baas niet betrokken bij gevechten en was hij het verkeer aan het regelen rondom de Heerenstraat. Deze krant typeerde het neersteken van Baas als een 'laffe moordaanslag'.³²⁹ Baas' begrafenis, waar een groot gedeelte van het Haagse politiekorps aanwezig was, werd door *De Tribune* getypeerd als een 'grootscheepsche fascistische demonstratie'.³³⁰ Daarmee doelde de krant op de door hen waargenomen samenwerking tussen fascistten en de politie op Rode Dinsdag 1932. De linkse pers doelde bij deze waargenomen samenwerking voornamelijk op de politiebescherming die groepen fascistten ontvingen van de politie op Rode Dinsdag en het feit dat ook fascistische demonstraties op die dag verboden waren, maar de politie hen volgens de linkse pers ongestoord liet rondtrekken.³³¹ De algemene onvrede van communisten

³²⁵ *De Tribune*, 21 september 1932, 1.

³²⁶ *De Hongerzweep*, nummer 26, 1932, 1.

³²⁷ *Ibidem*.

³²⁸ *De Tribune*, 27 september 1932, 8.

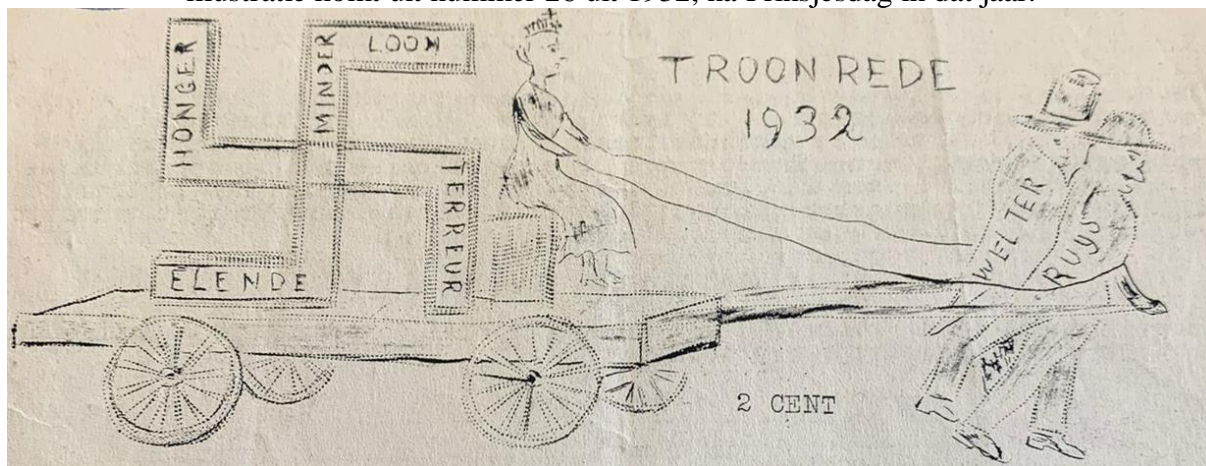
³²⁹ *Het Vaderland*, 26 september 1932, 2.

³³⁰ *De Tribune*, 27 september 1932, 8.

³³¹ *Het Volk*, 21 september 1932, 2; *De Tribune*, 1 november 1932, 1. Uit stukken van de Centrale Inlichtingendienst bleek dat er weldegelijk een vorm van samenwerking is geweest tussen de politie en de Nationale Unie, een kleine partij die veel fascistische kenmerken had. Er was overleg gevoerd over de beste plek voor de Nationale Unie om de communistische acties langs de route bij de optocht op Prinsjesdag te kunnen saboteren. De politie ontkende achteraf het overleg.

over de regering en fascist en hun (impliciete) samenwerking blijkt ook uit de afbeelding op de voorpagina van *De Hongerzweep* van de troonredestoet, die door hen werd omschreven als de ‘jaarlijksche comédie’:

Afbeelding 10. Illustratie bovenaan de voorpagina van het krantje *De Hongerzweep*, een communistische krant van de Haagse afdeling van het Werklozen Strijd Comité. Deze illustratie komt uit nummer 26 uit 1932, na Prinsjesdag in dat jaar.

Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, *De Hongerzweep*, 1932 (nummer 26).

Naast grote discussie en onvrede onder communisten over het politiegeweld op 20 september 1932 kreeg het politieoptreden ook een politieke nasleep. Zo was er fel debat in de Haagse gemeenteraad, waar voornamelijk communistische en sociaaldemocratische politici hun onvrede uitten en spraken van disproportioneel politieoptreden. Na een weerwoord van de Vrijzinnig Democraat Van Berestijn reageerde Louis de Visser fel door te stellen dat de Haagse politici ‘lafbekken’ waren die niet de moed hadden hun mening te geven en dus vervangen zouden moeten worden.³³² Het sociaaldemocratische gemeenteraadslid Willem Vliegen stelde vragen over waarop de politie de communisten na hun vergadering in het gebouw van Kunsten en Wetenschappen in nauwe straten dreef en daar charges uitvoerde, waardoor ook onschuldige burgers gewond raakten.³³³ Al de dag na Rode Dinsdag gaf de hoofdcommissaris van de Haagse politie toe dat er op bepaalde punten een ‘ontactisch optreden’ van de politie was geweest.³³⁴ Ondanks de vele gewelddadige incidenten keek *De Tribune* positief terug op Prinsjesdag 1932. Door de verschillende communistische

³³² Van Eijk, *Meer schaduw*, 152. Deze uitspraak komt uit de Handelingen van de Haagse gemeenteraad van 26 september 1932 (pagina 789).

³³³ HGA, GBG, inv.nr. 2434, Vragen interpellatie Vliegen in Haagse gemeenteraad over handelen politie op 20 september 1932.

³³⁴ HGA, GBG, inv.nr. 2434, Brief van de hoofdcommissaris van de Haagse politie over ongeregelheden en ontactisch optreden van de politie van 21 september 1932.

demonstraties stond de Haagse binnenstad immers ‘in het teken van den Rooden Dinsdag’ en beheersten de arbeiders het straatbeeld.³³⁵

De houding tegenover de politie

De gebeurtenissen op Rode Dinsdag van 1932 laten zien dat de communisten geregeld in conflict kwamen met de Haagse politie en dat geweld vaak een kenmerk was van deze conflicten. Zeker onder de armste arbeiders en de (communistische) werklozen heerste een groot wantrouwen tegenover de politie.³³⁶ Anders dan de sociaaldemocraten probeerden de Haagse communisten niet de samenwerking met de politie op te zoeken en probeerden het politieoptreden soms actief te saboteren. Op een openbare protestvergadering van de CPH op 8 juli 1934 in Den Haag werd bijvoorbeeld medegedeeld dat er de eerstvolgende zaterdag actie zou worden gevoerd in de omgeving van het Jacob van Campenplein, Doubletstraat en Hemsterhuisstraat. De CPH-leiding was daarbij voornemens om ‘planken met spijkers te deponeren, teneinde het optreden van de motorpolitie en de paarden onmogelijk te maken’.³³⁷

De manier waarop de communistische pers de politie beschreef en oordeelde over haar handelen zal hebben bijgedragen aan deze afkeer tegen de politiemacht. Zo was volgens een arcort de politie in de jaren 1930 dagelijks bezig om de straten vrij te houden van werklozen en daarbij schuwden de agenten het gebruik van geweld niet. Toen een agent ‘vol kapitalistische dienstijver’, aldus de arcort, probeerde om een samenscholing van werklozen uiteen te jagen, kreeg hij ‘voor straf’ een communistische steunzegel op zijn helm geplakt.³³⁸ De agent liep tien minuten rond met de zegel en maakte zo reclame voor de communistische partij, waarna een collega-agent hem waarschuwde. Volgens de arcort konden de agenten de ontdekking van de steunzegel niet waarden: ‘Ik behoef zeker niet te schrijven welke plooiën in het gelaat kwamen van deze hakmachines.’³³⁹ Ook over gewelddadige confrontaties met de politie oordeelde de communistische pers fel, zoals bij een conflict tussen een groep werklozen en de politie. De politie probeerde een werkloze te weerhouden van het protesteren van teksten op een stuk karton. De politie greep tegen de groep werklozen in met de gummiknuppel, wat volgens *De Hongerzweep* ‘het beste middel tegen den honger’ was. Volgens *De Hongerzweep*

³³⁵ *De Tribune*, 21 september 1932, 1-2.

³³⁶ De Bruin, *De Musschen*, 35.

³³⁷ Centrale Inlichtingendienst, Kort verslag van de openbare protestvergadering, gehouden door de C.P.H. afdeling Den Haag op zondag 8 juli 1934, <https://resources.huygens.knaw.nl/watermarker/pdf/cid/0100-0199/140.pdf> (geraadpleegd op 9 oktober 2022). Tijdens de actie zijn deze maatregelen door de arbeiders niet uitgevoerd en de avond verliep rustig.

³³⁸ *De Tribune*, 5 maart 1930, 2.

³³⁹ *Ibidem*.

zouden er ‘nog vele van deze gevechten gevoerd moeten worden’ tegen de autoriteiten.³⁴⁰ Daarbij werd benadrukt dat de communisten niet gewelddadig wilden worden, maar dat de politie hen daartoe dwong.³⁴¹

Een overeenkomst tussen de sociaaldemocratische en communistische pers in de houding tegenover de politie was het idee dat politieagenten en fascistten samenwerkten, bijvoorbeeld in de vorm van politiebescherming voor fascistten bij gewelddadige confrontaties tussen fascistten en communisten.³⁴² Keer op keer zouden communistische colporteurs harder zijn aangepakt dan fascistische colporteurs en zou duidelijk de ‘sympathie voor de Mussertbenden’ zijn gebleken.³⁴³ Ook zou de politie met twee maten meten bij het ingrijpen rondom bij demonstraties in de Haagse binnenstad en zouden fascistten ongestoord demonstraties en ‘militaire oefeningen’ kunnen houden zonder politie-ingrijpen.³⁴⁴

De communistische partij en de Haagse arbeiderswijken

Er is weinig bekend over de communisten in de Haagse arbeiderswijken als Schilderswijk en Laakkwartier. De archieven van clubhuis De Mussen en de herinneringen van Rico Bulthuis geven informatie over het politieke leven in de armste wijkdelen, maar die informatie is onvolledig. Politieke groeperingen konden onder de armste bewoners van de Schilderswijk weinig jongeren binden door voornamelijk de weerstand van de armste wijkbewoners tegen gezag van buiten de wijk, maar contact met extremistische partijen zorgde voor opschudding in het denken van (jonge) werklozen.³⁴⁵ Volgens Jacob De Bruin, de leider van clubhuis De Mussen in het armste deel van de Schilderswijk, was de verbittering en de verveling onder de armste jongeren soms zo groot dat jongens zeiden dat er maar eens oorlog of revolutie moest komen.³⁴⁶ Bij enig perspectief op lotsverbetering of bestaanszekerheid waren jonge arbeiders en jonge werklozen voor een moment te binden aan politieke partijen, voornamelijk de communistische partij.³⁴⁷

De hoeveelheid stemmen op de CPH in het oostelijke, meest arme deel van de Schilderswijk is moeilijk vast te stellen. De verkiezingsopkomst in het oostelijke deel was

³⁴⁰ *De Hongerzweep*, nummer 24, 1932, 2.

³⁴¹ *Ibidem*

³⁴² Bijvoorbeeld: *De Tribune*, 23 juli 1932, 1; *De Hongerzweep*, nummer 28, 1932; *De Tribune*, 5 oktober 1935, 2; *De Tribune*, 14 oktober 1935, 1, 7.

³⁴³ *De Tribune*, 14 oktober 1935, 7.

³⁴⁴ *De Hongerzweep*, nummer 24, 1932, 2.

³⁴⁵ HGA, HCC, inv.nr. 411, Verslag van tehuis voor jeugdige werklozen De Mussen van januari, februari en maart 1936.

³⁴⁶ *Het Vaderland*, 5 december 1931, 7; Van Eijk, *Meer schaduw*, 92-93.

³⁴⁷ De Bruin, *De Musschen*, 97; Archief De Mussen, *Levensbericht*, mei 1937, 1.

waarschijnlijk ook lager dan in het westelijke wijkdeel.³⁴⁸ De meeste communistische demonstraties liepen evenals de meeste sociaaldemocratische demonstraties door alle delen van de Schilderswijk en vroegen aandacht voor de rechten van werklozen.³⁴⁹ De vraag in hoeverre de inwoners van de wijk werkelijk de communistische ideeën aanhingen, valt lastig op te maken uit de bronnen. Jacob de Bruin, die zelf in zijn jonge jaren een communist was, schreef niet vaak over politieke straatactiviteiten van zijn Mussenjeugd. Toen in 1937 in metersgrote letters op het clubhuis de tekst ‘Arbeiders voor een betere Maatschappij, staakt op één Mei!’ stond geschilderd, reageerde De Bruin geërgerd. Hij schreef in *Levensbericht*: ‘De leuze en de illusie hebben hen te pakken. (...) Met slagzinnen schelden en tieren zij tegen elkaar.’³⁵⁰ Over wie er achter de schilderactie zat en met welke frequentie dergelijke linkse straatacties plaatsvonden schreef De Bruin niets.

Een voorbeeld van een inwoner van de Schilderswijk, die zeer waarschijnlijk opgroeide in het armste, oostelijke deel van de wijk, was Nico Wijnen (1916-1998). Rico Bulthuis beschreef in zijn herinneringen deze Nico Wijnen en hij schreef dat Wijnen opgroeide in diepe armoede en dat hij lid was van de Marxistische Arbeidersjeugd. Ook schreef hij:

In zijn [Nico Wijnens, MH] wereld praatte men over Rode Dinsdagen, de komende revolutie, de moord op Sacco en Vanzetti en over de techniek van rellen en opstandjes. Het woord ‘Spanje’ werd verbeterd uitgesproken tijdens de samenscholingen op de Hoefkade waar carbidlampen groen licht verspreidden boven de hondekarren van de marktventers, en waar de politie de protesterenden jongeren met de gummiknuppel de donkere zijstraten insloegen.³⁵¹

Wijnen vertelde aan Bulthuis over de opruiende affiches die hij met zijn kameraden op schuttingen plakten en over de leuzen die zij op muren schreven.³⁵² Wijnen stopte wegens geldgebrek van zijn ouders al vroeg met school en werkte vanaf zijn veertiende als barbier.³⁵³ Tijdens de jaren 1930 werkte hij als journalist bij het communistische *Het Volksdagblad* en was hij een actief lid binnen de (Haagse) communistische partij, waar hij onder andere

³⁴⁸ Klein Kranenburg, ‘*Samen voor ons eigen*’, 108.

³⁴⁹ Voorbeelden: *Het Volk*, 7 maart 1930, 2; *Het Volk*, 25 februari 1931, 14; *De Tribune*, 17 december 1931, 2; *Het Vaderland*, 11 juni 1932, 2.

³⁵⁰ Archief De Mussen, *Levensbericht*, mei 1937, 2.

³⁵¹ Bulthuis, *De dagen na donderdag*, 173.

³⁵² *Ibidem*, 174.

³⁵³ *Ibidem*, 174.

geregeld contact had met de latere communistische verzetsstrijder Anton de Kom. Naast zijn Haagse werk was Wijnen ook onderdeel van de Internationaal-Socialistische Beweging, waarbij hij onder andere Oostenrijkse en Duitse vrijwilligers voor de burgeroorlog hielp met hun doorreis naar Spanje.³⁵⁴ Tijdens de Tweede Wereldoorlog was Wijnen medeoprichter van het illegale communistisch blad *De Vonk* dat vanaf 1941 tot het einde van de oorlog werd geschreven. Bulthuis beschreef onder andere dat in de buurt waar Wijnen opgroeide het soms ‘tierde’ van het geweld, zoals bij een opstootje op het Rijswijkse Plein bij een gemeentespandoek met de boodschap ‘Melk is goed voor elk’. De buurtbewoners verachtten het spandoek en scholden op Colijn, die zijn melk voor zichzelf moest houden. Een buurtbewoner stak het spandoek in de brand, waarna een gewelddadige confrontatie volgden tussen de politie en buurtbewoners.³⁵⁵

De getuigenissen van Jacob de Bruin en het verhaal van de persoon Nico Wijnen laten zien dat ‘politiek’ weldegelijk aanwezig was in het armste deel van de Schilderswijk. Politiek en het meedoen aan politieke straatactiviteiten van communisten of extreme groeperingen gingen daarbij bijna altijd samen met de zoektocht van (jonge) werklozen naar sensatie tegen de verveling of naar een manier om tegen de buitenwereld aan te schoppen. Langdurige binding aan politieke groepen was minder gebruikelijk. De hoeveelheid buurtbewoners die betrokken waren bij straatactiviteiten, stemden op de CPH en de communistische idealen omarmden zijn niet op te maken bij de beschikbare bronnen.

De confrontatie met fascistische en straatpolitiek

Fascistische groepen waren regelmatig doelbewust op zoek naar escalaties met andere politieke groepen die ook straatpolitiek bedreven. Gewelddadige rellen tussen communisten en fascistische kwamen geregeld voor bij stempellokalen waar beide politieke groepen de werklozen aan zich probeerden te binden. Bijvoorbeeld via kleine toespraken in de straat rondom het stempellokaal probeerde de propagandisten om de eigen partij aan te prijzen en de andere partijen af te kraken.³⁵⁶ Dat de stempellokalen voor communisten een belangrijk ‘strijdtonel’ voor politieke invloed waren, blijkt uit een oproep in het artikel van een arcor na de komst van een NSB-gebouw dicht bij een stempellokaal in Den Haag. De arcor riep op: ‘Kameraden, zorgt er voor dat de fascistische aan dit stempellokaal geen invloed krijgen! Alleen

³⁵⁴ Jan Willem Stutje, *De man die de weg wees. Leven en werk van Paul de Groot 1899-1986* (Amsterdam 2000) 178; Bulthuis, *De dagen na donderdag*, 175.

³⁵⁵ Bulthuis, *De dagen na donderdag*, 174.

³⁵⁶ *Het Vaderland*, 10 april 1934, 13; Van Eijk, *Meer schaduw*, 142; Te Slaa, *De NSB*, 617.

door daadwerkelijken strijd is er voor de werklozen verbetering te krijgen!’³⁵⁷ Alleen de communisten konden volgens de arcors iets betekenen voor de lotsverbetering van werklozen, die niet verleid moesten worden door fascistische propagandisten.

Ook bij colportageacties kwam het vaak tot confrontaties, zeker wanneer de communisten en fascistten bij dezelfde straten partijbladen aan het verspreiden waren. Bij deze confrontaties moest de politie de ontstane relletjes vaak sussen.³⁵⁸ Colportageacties van fascistten werden vaak gestart vanaf NSB-kringhuizen of fascistische clubhuizen, zoals die in de Parkstraat, Lange Voorhout of Amaliastraat. Vanuit die plekken trok men naar pleinen of drukke straten, waarna veelvuldig opstootjes ontstonden met aanhangers van andere groepen en de kringhuizen en clubhuizen bij een teveel aan dreiging ook dienden als plek waar fascistten zich konden terugtrekken voor confrontaties.³⁵⁹ *De Tribune* beklagde zich in mei 1934 over de grote ‘hoeveelheid propagandamateriaal dat de [Haagse, MH] arbeiders iederen dag in hun bussen vinden’.³⁶⁰ De communistische partij probeerde via tegencolportaties en demonstraties juist een antifascistisch geluid te laten horen en riepen op tot ‘massale proletarische afweer’ om het opkomend fascisme te smoren.³⁶¹ Ook de bewoners van arbeiderswijken zelf lieten hun wijken vaak niet zomaar bestormen door fascistten. Zo gingen tientallen bewoners van Laakkwartier in september 1935 de straat op om NSB’ers te weerhouden van een colportagetocht in de wijk. De bewoners scholden de colporteurs uit voor ‘moordenaars’, riepen ‘Arbeiders weest paraat, fascistisch gevaar is op straat’ en jaagden uiteindelijk gezamenlijk de NSB’ers de wijk uit.³⁶² De arcors die in *De Tribune* schreef over dit voorval reageerde verheugd op de buurtactie: ‘Hiermede is bewezen dat wanneer sociaal-democratische arbeiders gezamenlijk met hun communistische kameraden opreden, het fascisme uit de straten verdreven kan worden.’³⁶³ Bij het verdrijven van fascistten leken de politieke verschillen tussen buurtbewoners tijdelijk opzij geschoven te zijn en trok men samen op tegen extreemrechtse groepen.

Om te kunnen bepalen in hoeverre Den Haag in de jaren 1930 afweek van andere steden qua intensiteit en frequentie van confrontaties tussen communisten en fascistten is een vergelijk met steden als Amsterdam en Berlijn bruikbaar. Gewelddadige confrontaties tussen

³⁵⁷ *De Tribune*, 17 april 1934, 5.

³⁵⁸ Voorbeelden: *De Avondpost*, 10 augustus 1932, 3; *Het Volk*, 10 augustus 1932, 2; *De Hongerzweep*, nummer 21, 1932; *De Tribune*, 13 februari 1937, 5.

³⁵⁹ Voorbeelden: *Het Vaderland*, 27 november 1931, 1; *Het Volk*, 11 augustus 1932, 1; *De Tribune*, 3 augustus 1933, 1; *Het Vaderland*, 3 augustus 1933, 1; *De Tribune*, 28 april 1934, 2.

³⁶⁰ *De Tribune*, 26 mei 1934, 2.

³⁶¹ *De Tribune*, 23 juli 1932, 1; *De Tribune*, 26 mei 1934, 2; *De Tribune*, 4 september 1935, 4.

³⁶² *De Tribune*, 4 september 1935, 4.

³⁶³ *Ibidem*.

communisten en politieagenten of fascisten kwamen voor in de Haagse binnenstad, maar de intensiteit hiervan is niet te vergelijken met bijvoorbeeld Berlijn in dezelfde periode. Daar was het gewelddadig treffen tussen de communistische partij en de nationaalsocialistische *Sturmabteilung* vaak massaler en meer gericht op het ‘veroveren’ van politieke invloed in de Berlijnse arbeiderswijken.³⁶⁴ Historicus Patrick Dassen betoogt dat in de Weimarrepubliek de politieke polarisatie in 1932 een dieptepunt bereikte en er een ‘sfeer van een burgeroorlog’ hing in Duitsland. In dat jaar vielen er bij straatgevechten tussen voornamelijk extreemlinkse en extreemrechtse groepen 155 doden, evenveel als in 1929, 1930 en 1931 bij elkaar.³⁶⁵ Ook in Amsterdam waren de confrontaties tussen communisten en fascistena talrijker dan de Haagse binnenstad. Vooral in de Amsterdamse Jordaan, Bos en Lommer en de Kinkerbuurt resulteerden fascistische propagandatochten geregeld in confrontaties met buurtbewoners. Zeker in de Jordaan waren antifascistische bewegingen bereid de publieke ruimte te verdedigen tegen extreemrechtse dreiging.³⁶⁶

Het politieke straatrepertoire van communisten en hun democratieopvatting

Het repertoire van politieke straatacties van communisten week in belangrijke mate van het repertoire van de sociaaldemocraten. De demonstraties en andere straatactiviteiten van sociaaldemocraten kenden vaak een rustig en geweldloos verloop, waarbij de regels die door de autoriteiten waren gesteld over het algemeen in acht werden gehouden. De vele voorbeelden van communistische activiteiten in dit hoofdstuk laten zien dat communistische activiteiten over het algemeen ongeorganiseerder waren en vaak gepaard gingen met onrust en gewelddadig treffen met agenten of fascistena.³⁶⁷ Omdat sociaaldemocraten wilden aansluiten bij de ‘burgerlijke’ maatschappij en zich wilden distantiëren van extremistische partijen, zochten zij minder de confrontatie op en betraden de straat vooral voor grotere activiteiten zoals grote demonstraties. De straat was bij uitstek het toneel voor communisten om aan politieke invloed te winnen, terwijl de sociaaldemocraten (gewelddadige) confrontaties op straat – bijvoorbeeld bij stempellokale – met andere politieke groepen uit de weg probeerden te gaan. De grote inzet op propaganda via bijvoorbeeld colportage of leuzen kalkan was een overeenkomst in het repertoire van de communisten en sociaaldemocraten. Voornamelijk door die activiteiten kwamen groepjes sociaaldemocraten nog wel eens in conflict met andere

³⁶⁴ Rosenhaft, *Beating the Fascists*, 28-29.

³⁶⁵ Patrick Dassen, *De Weimarrepubliek 1918-1933. Over de kwetsbaarheid van de democratie* (Amsterdam 2021) 455.

³⁶⁶ Broek, *Weerkorpsen*, 117, 119, 121; Kaal, ‘Democratie onder druk’, 192.

³⁶⁷ Ook Harrie Van Eijk trekt deze conclusie: Van Eijk, *Meer schaduw*, 137.

politieke groepen, maar minder frequent dan communisten. Ook de communisten probeerden vanaf de tweede helft van de jaren 1930 minder confrontaties aan te gaan met voornamelijk fascistten. Op die manier probeerden de communisten zich te onderscheiden van de fascistten en hun manier van straatpolitiek bedrijven.³⁶⁸

Ondanks dat zowel sociaaldemocraten als communisten colporteerden en affiches plakten in de Haagse binnenstad, illustreert een gesprek in Spoorwijk over verkiezingsaffiches het verschil in straatrepertoire tussen de SDAP en CPH. Een arcor schreef een artikel *De Tribune* over het plakken van verkiezingsaffiches door een groep communisten in de Spoorwijk en het daaruit volgende gesprek met een SDAP-lid. CPH-leden werden rond elf uur 's avonds aangesproken door een 'Haagsch Juffie' van de SDAP die het plakken van de groep communisten illegaal en onbeschaamd vond.³⁶⁹ De CPH'ers reageerden op de vrouw door te stellen dat de SDAP ook affiches van Drees plakte, waarop de vrouw aangaf dat dit zondagochtend vroeg onder politiegeleide gebeurde. Dit antwoord gaf hilariteit alom bij de communisten die hun plakwerk vervolgden.³⁷⁰

De communisten verweten de sociaaldemocraten dat hun straatrepertoire niet strijdlustig genoeg was, terwijl die behoefte aan daadwerkelijke strijd er bij de arbeiders volgens de communisten wel was.³⁷¹ Bij de meiviering zouden de sociaaldemocraten zich vooral bezig houden met 'meidansen en bloemencorso's', wat zou afleiden van de te voeren strijd tegen de kapitalistische samenleving.³⁷² *De Hongerzweep* noemde het optreden van de SDAP en in het speciaal het optreden van raadslid Vliegen na Rode Dinsdag 1932 een voorbeeld van 'struisvogelpolitiek'.³⁷³ Diverse malen gebruikte *De Tribune* ook de term 'sociaal-fascist' voor sociaaldemocratische politici die hun werk en missie volgens de communistische krant niet goed deden.³⁷⁴ Deze term 'sociaal-fascist' werd door de Nederlandse communistische partij overgenomen van boodschappen en richtlijnen vanuit Moskou, het centrum van de Komintern. Met de term benadrukte Moskou dat de communisten niet moesten samenwerken met sociaaldemocratische leiders.³⁷⁵ Ook de Haagse burgemeester werd een 'fascistische maatregel' verweten toen hij een demonstratieverbod voor de Haagse communisten op 1 mei 1933 afkondigde.³⁷⁶ De term 'fascistisch' werd dus

³⁶⁸ Kaal, 'Democratie onder druk', 192.

³⁶⁹ *De Tribune*, 5 oktober 1931, 2.

³⁷⁰ Ibidem.

³⁷¹ Bijvoorbeeld: *De Tribune*, 23 januari 1932, 1; *De Tribune*, 9 november 1932, 1.

³⁷² Kaal, 'De politiek in de openbare ruimte', 270.

³⁷³ *De Hongerzweep*, nummer 28, 1932.

³⁷⁴ Voorbeelden: *De Tribune*, 27 mei 1931, 5; *De Tribune*, 21 maart 1931, 5; *De Tribune*, 19 september 1933, 6.

³⁷⁵ Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 217.

³⁷⁶ *De Tribune*, 5 mei 1933, 2.

geregeld gebruikt als negatieve term voor leden van andere politieke groepen die niet eenzelfde straatrepertoire hadden als de communisten of het communistische straatrepertoire dwarsboomden.

De communistische partij en andere extreemlinkse groepen kwamen het felst in verzet tegen de overheidsmaatregelen die zorgen voor repressie van politieke straatactiviteiten in de jaren 1930. De straat was immers een belangrijk strijdperk voor kleine politieke partijen en door de overheidsmaatregelen werd hun speelruimte beperkt. De autoriteiten zouden hierdoor de democratie uithollen.³⁷⁷ Een voorbeeld dat de ontevredenheid en kritiek van de communisten over het beleid rondom straatpolitiek treffend illustreert is een artikel in *De Tribune* waarin een vergelijking werd gemaakt tussen het beleid bij Rode Dinsdag 1932 in Den Haag en de NSB-Landdag in Amsterdam in 1935:

Want hoe was het, toen de arbeiders verleden jaar in Den Haag tegen de aanpassingspolitiek van de Colijnregering op de Rode Dinsdag wilden protesteren? Iedere demonstratie werd verboden. Dank zij de druk van de politie, weigerde iedere zaalverhuurder zalen af te staan en moesten de arbeiders een uur buiten Den Haag bijeenkomen. Autobussen met arbeiders werden buiten Den Haag aangehouden en de toegang geweigerd. Geheel Den Haag was afgesloten. Zo paste de bourgeoisie de burgerlijke ‘democratie’ tegenover de arbeiders toe. Als het een demonstratie van fascistten betreft, verklaart ze echter, niet te kunnen optreden.³⁷⁸

Het gevoel van ongelijke behandeling en het gevoel dat het recht om te demonstreren op straat werd ontnomen, waren zichtbaar in dit artikel.³⁷⁹ De communisten hadden dus in bepaalde mate de democratieopvatting van een essentiële democratie, waarbij vrijheid en de bescherming van burgerrechten de kernwaarden waren. De communisten vonden dat burgerrechten als demonstreren werd ontnomen door de overheid. Eenzelfde gevoel leefde ook onder de sociaaldemocraten. Anders dan de sociaaldemocraten distantieerden de communisten zich meer van ‘de democratie’ en trokken het democratisch gehalte van de Nederlandse autoriteiten in twijfel. In het bovenstaande citaat staat het idee van de ‘burgerlijke ‘democratie’ tegenover de arbeiders centraal. Een krantenartikel in de Haagse *De Hongerzweep* dat ging over het Amsterdamse Jordaanoproer in juli 1934, waarbij vijf

³⁷⁷ Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 205.

³⁷⁸ *De Tribune*, 16 maart 1935, 1.

³⁷⁹ Vergelijk met een communistisch artikel met dezelfde boodschap: *De Tribune*, 17 september 1932, 1.

dodelijke slachtoffers vielen in rellen tussen buurtbewoners en politie, liet deze communistische tegenstelling tussen ‘democratie’ en ‘arbeider’ ook duidelijk zien. *De Hongerzweep* schreef dat ‘de democratie’ schoot op arbeiders en er was sprake van ‘democratisch geweld’ in de Amsterdamse Jordaan.³⁸⁰ De straatacties van (Haagse) communisten en dus hun straatrepertoire werden vaker gekenmerkt door geweld tegen politie en fascistten dan de sociaaldemocratische acties. Dit verschil kan onder andere worden verklaard door de communistische kritiek op de overheid en de manier hoe de overheid invulling gaf aan de democratie.

In de tweede helft van de jaren 1930 nam de onrust en rumoerigheid rondom politieke straatactiviteiten in Nederland grotendeels af door drie redenen. Ten eerste namen de communisten een meer gematigde opstelling aan, waarin zij tevergeefs wilden samenwerken met de sociaaldemocraten tegen het fascisme.³⁸¹ Ten tweede verkeerde de NSB in de tweede helft van de jaren 1930 in een interne crisis. De onenigheid binnen de partij over de partijkoers zorgde voor een minder zelfverzekerd optreden in de publieke ruimte. Als laatste zorgde de toenemende (nationale) regulering van politieke straatactiviteiten door de overheid voor een rustiger verloop van toegestane politieke straatacties.³⁸² Ook in Den Haag, die in het begin van de jaren 1930 voorlopers waren in straatregulering, nam de onrust rondom politieke straatactiviteiten aan het einde van de jaren 1930 af. Ondanks de communistische en fascistische kritieken en straatactiviteiten tegen ‘de democratie’ in de jaren 1930 in Den Haag kwam het voortbestaan van de parlementaire democratie in deze regeringsstad nooit in gevaar.

³⁸⁰ *De Hongerzweep*, jaar onbekend, zeer waarschijnlijk 1934, 1.

³⁸¹ Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 274; Cornelissen, ‘Tegen het fascisme’, 164.

³⁸² Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 274.

Conclusie

In deze scriptie staat de vraag hoe de publieke ruimte werd gebruikt en opgeëist door communisten en sociaaldemocraten tijdens politieke straatactiviteiten in de Haagse binnenstad tussen 1929 en 1939 centraal. Deze vraag gaat in op de actierepertoires van de communisten en sociaaldemocraten en op onderlinge confrontaties en confrontaties met fascistische politieke agenten en buurtbewoners. Al deze groepen manifesteerden zich in de Haagse publieke ruimte. Zeker onder de Haagse arbeiders en werklozen heerste grote onvrede over de toenmalige economische situatie en het nationale en gemeentelijke beleid omtrent de economie. Daardoor gebruikten arbeiders en werklozen de Haagse straten als plek om hun politieke wensen en opvattingen te tonen.

De stad Den Haag was bijzonder, omdat in Den Haag het hart van de Nederlandse democratie, het Binnenhof, gevestigd was. De Haagse burgemeesters en hoofdcommissarissen vonden het daarom in de jaren 1930 met het oog op het onafhankelijk functioneren van het Binnenhof onverstandig om (te veel) straatpolitiek op het Binnenhof en in de Haagse binnenstad toe te laten. De gemeentelijke autoriteiten probeerden de politieke straatacties steeds verder te reguleren, maar de verschillende politieke groepen bleven zoeken naar speelruimte voor hun straatpolitiek. De sociaaldemocraten waren in hun straatpolitiek relatief georganiseerd en probeerden in grote mate te gehoorzamen aan de regels van de autoriteiten, terwijl de communisten ongeorganiseerd waren en vaak lijnrecht tegenover de politie stonden. Het waren de communisten die in Den Haag het vaakst slaags raakten met agenten en fascistische. Het verloop en de reacties op de Rode Dinsdag van 1932 illustreren dit overtuigend.

Zowel de sociaaldemocraten als de fascistische hadden kritiek op de regelingen van de straatpolitiek. Zij vonden dat zij niet in de juiste mate gebruik konden maken van bijvoorbeeld hun demonstratierecht. De democratieopvattingen van de sociaaldemocraten en communisten en de autoriteiten botsten. Deze constatering is onderdeel van de verklaring van de straatrepertoires van beide groepen en verklaart de manier waarop linkse kranten het begrip ‘democratie’ gebruikten. De vraag in hoeverre een democratische overheid het overheidsgezag mag handhaven ter bescherming van de democratie maar ten koste van politieke vrijheden is nog steeds relevant. Historicus Patrick Dassen sloot zijn boek over de Weimarrepubliek af met de zin: ‘De democratie is kwetsbaar, ook ogenschijnlijk sterke

democratieën, altijd en overal.’³⁸³ Historisch onderzoek naar dit thema, zoals in deze scriptie, kan bijdragen aan het begrijpen en verklaren van het maatschappelijke debat in het heden.

Deze scriptie beschrijft de politieke straatactiviteiten in de Haagse binnenstad, een onderwerp waarover behalve door Harm Kaal nog weinig over geschreven is. Daarmee vult deze scriptie het artikel van historicus Harm Kaal over de straatpolitiek aan en nuanceert deze scriptie Kaals hoofdgedachte. De nadruk in Kaals artikel lag op de maatregelen die de nationale en gemeentelijke autoriteiten namen om de straatpolitiek te reguleren, voornamelijk in de omgeving van het Binnenhof. Volgens Kaal nam de zichtbaarheid van de politiek af, omdat ‘de straatpolitiek aan banden werd gelegd’.³⁸⁴ Deze scriptie beschouwt de publieke ruimte in Den Haag als veel omvangrijker en laat zien dat sociaaldemocraten, communisten en fascistten in die publieke ruimte ondanks de regulering altijd speelruimte zochten voor hun straatpolitiek. In die Haagse binnenstad – zeker in de Haagse arbeiderswijken en in de omgeving van de Prinsegracht – werd op tal van manieren straatpolitiek bedreven. Het grootste deel van het artikel van Kaal gaat niet over de praktijk van politieke activiteiten in de Haagse straten en deze scriptie vult daarmee dit artikel aan. De praktijk rondom straatpolitiek in de Haagse binnenstad was anders dan de regulering vanuit de autoriteiten en alle politieke groepen gaven via hun eigen repertoire invulling aan de straatpolitiek.

Nieuw onderzoek naar straatpolitiek in de stedelijke publieke ruimte zou zich kunnen richten op andere Nederlandse steden dan Den Haag en Amsterdam, zoals Rotterdam en Utrecht. Vanuit de inzichten van verschillende steden kan vergelijkend onderzoek gedaan worden naar straatpolitiek in Nederlandse steden. Ook is het interessant om de straatpolitiek in de Haagse binnenstad te vergelijken met andere Haagse delen, zoals Scheveningen dat in de jaren 1930 een stadsdeel was waar de communistische partij veel aanhang kende.

Deze scriptie laat de twee gezichten zien van Den Haag. Volgens de Haagse burgemeester De Monchy ging het Haagse leven ‘een lichten gang’ en voor veel welvarende Hagenaren was dit werkelijkheid. Maar deze scriptie laat ook het gezicht zien van ‘gewone’ Haagse inwoners. Voor veel arbeiders en werklozen ging het leven geen ‘lichten gang’ en deze groepen lieten hun politieke voorkeur en maatschappelijke ontevredenheid zien op straat. Dit resulteerde in (politiek) leven in de Haagse straten en dit ging soms samen met oproer en onrust. De straatpolitiek van verschillende politieke groepen laat het andere gezicht van Den Haag zien, namelijk dat van de rumoerige Residentie.

³⁸³ Dassen, *De Weimarrepubliek*, 565.

³⁸⁴ Kaal, ‘De politiek in de openbare ruimte’, 274.

Bibliografie

Ongepubliceerde bronnen

Haags Gemeentearchief (HGA)

Gemeentebestuur Den Haag 1937-1952 (archieffnummer 610-01) (GBDH)

Gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1851-1936 (archieffnummer 353-01) (GBG)

Haagsch Crisis Comité (archieffnummer 491-01) (HCC)

Gemeentepolitie Den Haag (archieffnummer 432-01)

Bijzondere Collecties – OV 3 (archieffnummer 8008-01)

Nationaal Archief (NA)

Ministerie van Justitie, Gratiebeleid en uitvoering (1927) 1947-1988 (1998) (archieffnummer 2.09.116)

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

Archief SDAP, afdeling Den Haag

Huygens ING

Huygens ING, Rapporten Centrale Inlichtingendienst 1919-1940,

<http://resources.huygens.knaw.nl/rapportencentraleinlichtingendienst>.

Overig

Archief De Mussen, particulier bezit.

Gepubliceerde bronnen

Bruin, Jacob de, *De Musschen en hun clubhuis* (Den Haag 1939).

Bulthuis, Rico, *De dagen na donderdag. Aantekeningen uit de crisisjaren* (Amsterdam-Antwerpen 1975).

Een modern georganiseerd metselaar, *Het Saronhuis. Het conflict bij Achilles te Den Haag in 1931 belicht vanuit politieke overwegingen* (Den Haag 1931).

Gelder, H.E. van, *'s-Gravenhage 1935-1945. Hoe het was, werd en worden moge* (Amsterdam 1946).

Haagsch Klachtenboek (Den Haag 1935).

Monchy, S.J.R. de, *Twee ambtsketens. Herinneringen uit mijn burgemeesterstijd* (Arnhem 1946).

Schouten, Martin, *Voor de oorlog. Herinneringen aan de jaren '30* (Amsterdam 1982).

Visser, Louis de, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam 1939).

Periodieken

Algemeen Handelsblad (1930, 1932-1933, 1935)

De Avondpost (1932, 1937)

De Hongerzweep (1932)

De Indische Courant (1932)

De Maasbode (1931)

De Sumatra Post (1931)

De Tijd (1930, 1934)

De Tribune (1930-1935)

De Vooruit (1932, 1935, 1938)

Haagsche Courant (1932-1933)

Het Vaderland (1930-1939)

Het Volk (1930-1932, 1934, 1937, 1939)

Het Volksdagblad (1937)

Volk en Vaderland (1935)

Voorwaarts (1929)

Afbeeldingen (digitaal)

Beeldcollectie Haags Gemeentearchief, <https://haagsgemeentearchief.nl/bronnen-en-collecties/beeldmateriaal>.

Websites

Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland, <https://socialhistory.org/bwsa>.

Biografisch Woordenboek van Nederland, <http://resources.huylens/knaw.nl/bwn>.

Publicaties Madelon de Keizer, <https://madelondekeizer.nl>.

Rudi Harthoorn, Haags communistisch verzet, <http://www.rudi-harthoorn.nl>.

Spanjestridders, Nederlandse vrijwilligers in de Spaanse Burgeroorlog, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, <https://spanjestridders.nl>.

Literatuur

- Augusteijn, Joost, Constant Hijzen en Mark Leon de Vries, 'Introduction' in: Idem eds., *Historical Perspectives on Democracies and their Adversaries* (Cham 2019) 3-15.
- Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker, '“De gevaarlijkste van alle bronnen.” Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 4:1 (2004) 3-22.
- Baker, Michael Keith *Inventing the French Revolution. Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century* (Cambridge 1990).
- Boom, Bart van der, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (2^e druk; Den Haag 1995).
- Borchert, James, 'Urban Neighborhood and Community: Informal Group Life, 1850-1970', *The Journal of Interdisciplinary History* 11:4 (1981), 607-641.
- Bos, Dennis, *Bloed en barricaden. De Parijse Commune herdacht* (Amsterdam 2014).
- Bos, Dennis, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001).
- Boterman, Frits, *Tussen utopie en crisis. Nederland in het interbellum 1918-1940* (Amsterdam-Antwerpen 2021).
- Bourdieu, Pierre, 'Social Space and Symbolic Power', *Sociological Theory* 7:1 (1989) 14-25.
- Broek, Gertjan, *Weerkorpsen. Extreemrechtse strijdgroepen in Amsterdam, 1923-1942* (Amsterdam 2014).
- Broersma, M., 'Nooit meer bladeren? Digitale krantenarchieven als bron', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 14:2 (2015) 29-55.
- Burke, Peter, *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence* (London 2001).
- Cornelissen, Igor, 'Tegen het fascisme' in: Idem, Ger Harmsen en Rudolf de Jong, *De taaie rooie rakkers. Een documentaire over het socialisme tussen de wereldoorlogen* (Utrecht 1965) 148-173.
- Damsma, Josje en Erik Schumacher, '“De strijd om Amsterdam”. Een nieuwe benadering in het onderzoek naar de NSB', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124:3 (2009) 329-348.
- Dassen, Patrick, *De Weimarrepubliek 1918-1933. Over de kwetsbaarheid van de democratie* (Amsterdam 2021).
- Doorn, Maarten van en Thimo de Nijs, 'In de schaduw van Den Haag. Politiek en bestuur in de 19de en 20ste eeuw' in: Thimo de Nijs en John Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 56-100.

- Doorn, Maarten van, *Het leven gaat er een lichten gang. Den Haag in de jaren 1919-1940* (Zwolle 2002).
- Dunk, Hermann von der, 'Nederlandse cultuur in de windstilte' in: Kathinka Dittrich, Paul Blom en Flip Bool eds., *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen* (Amsterdam 1982) 25-30.
- Eijk, Harrie van, *Meer schaduw dan licht. Het Haagse leven tijdens de crisisjaren 1930-1939* (Soest 2012).
- Eijl, Corrie van, Gertjan de Groot, Erik Nijhof en Ben Sanders, 'Het vergeten voetvolk. Een onderzoek naar de leefwereld van SDAP'ers in de Utrechtse wijk Ondiep 1920-1940', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11:1 (1985) 1-19.
- Elzinga, D.J. en G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1989* (Den Haag 1992).
- Ewen, Shane, *What is Urban History?* (Cambridge 2016).
- Flap, Henk en Peter Tammes, 'De electorale steun voor de Nationaal Socialistische Beweging in 1935 en 1939', *Mens & Maatschappij* 83:1 (2008) 23-46.
- Gaemers, Jelle, *Willem Drees. Daadkracht en idealisme* (Amsterdam 2021).
- Geertz, Clifford, 'Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture' in: Ibidem, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (New York 1973) 3-30.
- Geleijnse, Hans, 'Wie ogen heeft om te zien'. *De Nederlandse pers en het fascisme in Europa 1919-1933* (Oisterwijk 2018).
- Gielkens, Jan, Ger Harmsen en Luchien Karsten, *Een dag is 't van vreugde, een dag is 't van strijd. Geïllustreerde geschiedenis van 1 mei in Nederland* (Amsterdam 1990).
- Gijzenbergh, Joris, 'Crisis of Democracy or Creative Reform? Dutch Debates on the Repression of Parliamentary Representatives and Political Parties, 1933-1940' in: Idem, Saskia Hollander, Tim Houwen en Wim de Jong eds., *Creative Crises of Democracy* (Brussel 2012) 237-268.
- Gijzenbergh, Joris, *Democratie en gezag. Extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* (Nijmegen 2016).
- Ginderachter, Maarten van en Marnix Beyen, 'General Introduction: Writing the Mass into a Mass Phenomenon' in: Idem eds., *Nationhood from Below: Europe in the Long Nineteenth Century* (Basingstoke 2012) 3-22.
- Graaff, B. de, 'De Centrale Inlichtingendienst en de CPH/CPN (1919-1940)' in: Margreet Schrevel and Gerrit Voerman eds., *De communistische erfenis. Bibliografie en bronnen betreffende de CPN* (Amsterdam 1997) 97-112.

- Gunn, Simon, 'The Spatial Turn: Changing Histories of Space and Place' in: Simon Gunn en Robert Morris eds., *Identities in Space. Contested Terrains in the Western City since 1850* (Ashgate 2001) 1-14.
- Hajer, Maarten, Maarten Poorter, Arnold Reijndorp en Mara Schoots, 'Openbare ruimte als symbolische orde: de Haagse nieuwjaarsvuren', *Beleid en maatschappij* 36:3 (2009) 170-182.
- Harthoorn, R., *Vuile oorlog in Den Haag. Bestrijding van het communistisch verzet tijdens de Duitse bezetting* (Utrecht 2011).
- Hartmans, Rob, *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaal-democratie en het nationaal-socialisme, 1922-1940* (Amsterdam 2012).
- Hatuka, Tali, 'Public Space' in: K. Fahlenbrach, M. Klimke and J. Scharloth eds., *Protest Cultures: A Companion* (New York 2016) 284-293.
- Hijzen, Constant Willem, 'Bewakers van orde, beschermers der democratie. De Centrale Inlichtingendienst en de politieverbindingen in het Interbellum', *Cahiers Politiestudies* 45:4 (2017) 135-162.
- Hobsbawm, Eric J., 'History from below. Some reflections' in: Frederick Krantz ed., *History from below. Studies in popular protest and popular ideology in honour of George Rudé* (Montréal 1985) 63-73.
- Jerram, Leif, *Streetlife: The Untold History of Europe's Twentieth Century* (Oxford 2011).
- Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel I Voorspel* (Den Haag 1969).
- Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel II Neutraal* (Den Haag 1969).
- Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Gorcum 1968).
- Kaal, Harm en Casper Kirkels, 'Public Order Acts and their Effects on Street Politics in 1930s Europe: A Case Study of Britain and the Netherlands', *Histoire urbaine* 55:2 (2019) 125-140.
- Kaal, Harm, 'De electorale cultuur van de sociaaldemocraten, 1918-1940', *Leidschrift* 32:3 (2017) 69-87.
- Kaal, Harm, 'De politiek in de openbare ruimte. Straatpolitiek en de bescherming van politieke instituties in Den Haag' in: Andreas Biefang en Marij Leenders eds., *Erich*

- Salomon & het ideale parlement. Fotograaf in Berlijn en Den Haag, 1928-1940* (Amsterdam 2014) 255-274.
- Kaal, Harm, 'Democratie onder druk. De reglementering van politieke manifestaties in Amsterdam tijdens het interbellum', *BMGN – Low Countries Historical Review* 124:3 (2009), 186-208.
- Kaulingfreks, Femke, *Straatpolitiek. Op zoek naar nieuw engagement* (Amsterdam 2017).
- Keizer, Madelon de, 'Inleiding' in: Idem en Sophie Tates eds., *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland, 1914-1940* (Zutphen 2004) 9-44.
- Klein Kranenburg, Diederick, 'Samen voor ons eigen'. *De geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt: de Haagse Schilderswijk 1920-1985* (Hilversum 2013).
- Klijn, Edwin en Robin te Slaa, *De NSB. Twee werelden botsen, 1936-1940* (Amsterdam 2021).
- Knegtman, Peter Jan, 'Deel II. De jaren 1919-1946' in: Maarten Brinkman, Madelon de Keizer en Maarten van Rossem eds., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) 62-117.
- Lawrence, Jon, 'Fascist Violence and the Politics of Public Order in Inter-war Britain: The Olympia Debate Revisited', *Historical Research* 76:192 (2003) 238-267.
- Linmans, Wouter *De oorlog van morgen. Nederlandse beeldvorming van een volgende oorlog 1918-1940* (Amsterdam 2021).
- Lit, Robert van, *Den Haag in de jaren dertig* (Zaltbommel 1990).
- Loberg, Molly, *The Struggle for the Streets of Berlin* (Cambridge 2018).
- Mazower, Mark, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century* (Londen 1998).
- Meershoek, Guus, 'Openbare orde en veiligheid' in: Thimo de Nijs en John Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 123-147.
- Meershoek, Guus, *De geschiedenis van de Nederlandse Politie. De Gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam 2007).
- Mennen, Kristian, 'Nazis, Violence and the State: Social Democratic Repertoire Discussions in Germany and the Netherlands Around 1930' in: Joost Augusteijn, Constant Hijzen en Mark Leon de Vries eds., *Historical Perspectives on Democracies and their Adversaries* (Cham 2019) 45-68.
- Nijs, Thimo de, 'Economie' in: Thimo de Nijs en John Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 148-176.

- Nijs, Thimo de, 'Van hoeden en petten. Sociale ongelijkheid, consumptie en vrije tijd' in: Thimo de Nijs en John Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 177-207.
- Petterson, Anne, 'The Monumental Landscape from Below: Public Statues, Popular Interaction and Nationalism in Late Nineteenth-Century Amsterdam', *Urban History* 46:4 (2019) 722-746.
- Reiss, Matthew, 'Street Protest' in: K. Fahlenbrach, M. Klimke and J. Scharloth eds., *Protest Cultures: A Companion* (New York 2016) 352-358.
- Righart, H., 'Nederland in het interbellum: voorspel, tussenspel of gezichtsgedrog?', *Spiegel Historiael maandblad voor geschiedenis en archeologie* 26:9 (1991) 370-375.
- Rijkema, Bastiaan, *Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie* (Leiden 2015).
- Rodger, Richard en Susanne Rau, 'Thinking Spatially: New Horizons for Urban History', *Urban History* 47:3 (2020) 372-383.
- Rooy, P. de, 'Het isolement der werklozen' in: P.W. Klein en G.J. Borger eds., *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam 1979) 197-205.
- Rooy, Piet de, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949' in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde eds., *Land van kleine gebaren: Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 179-262.
- Rosenhaft, Eve, *Beating the Fascists? The German Communists & Political Violence 1929-1933* (Cambridge 1983).
- Rulof, Bernard, 'Hoe het plan van de arbeid te verkopen? Reclame en 'massapsychologische actie' van de SDAP', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2:1 (2005) 84-104.
- Rulof, Bernard, *Een leger van priesters voor een heilige zaak. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek 1918-1940* (Amsterdam 2007).
- Schneider, Jos en Gijs van de Westelaken, *De bus uit Dachau. Achttien Nederlanders en hun weg terug uit Nacht und Nebel* (Amsterdam 2018).
- Sharpe, Jim, 'History from Below' in: Peter Burke ed., *New Perspectives on Historical Writing* (Cambridge 1991) 24-41.
- Slaa, Robin te en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (2^e druk: Amsterdam 2010).

- Smit, Diederik, *Het belang van het Binnenhof. Twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering* (Amsterdam 2015).
- Stal, Kees, 'Ruimtelijke ontwikkeling' in: Thimo de Nijs en John Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 11-55.
- Stieber, Nancy, 'Microhistory of the Modern City: Urban Space, Its Use and Representation', *Journal of the Society of Architectural Historians* 58:3 (2001) 382-391.
- Stutje, Jan Willem, *De man die de weg wees. Leven en werk van Paul de Groot 1899-1986* (Amsterdam 2000).
- Velde, Henk te, 'De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945', *BMGN – Low Countries Historical Review* 127:2 (2012) 3-27.
- Velde, Henk te, 'Den Haag: het Malieveld. De 'vergissing' van Troelstra in november 1918' in: Wim van den Doel, *Plaatsen van herinnering. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005) 20-31.
- Velde, Henk te, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis' in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2005* (Groningen 2005) 106-123.
- Velde, Henk te, 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis', *Groniek* 137:2 (1997) 391-402.
- Veldhuizen, Adriaan van, *De Partij. Over het politieke leven in de vroege S.D.A.P* (Amsterdam 2015).
- Vella, S., 'Newspapers' in: M. Dobson en B. Ziemann eds., *Reading Primary Sources: The Interpretation of Texts from Nineteenth- and Twentieth-Century History* (London 2020) 217-237.
- Vermeer, Leonieke, 'Ego-documents and Life Writing Research in the Netherlands: State of the Art', *BMGN Low Countries Historical Review* 135:1 (2020) 31-69.
- Vis, Jurgen, *Diaconie. Vijf eeuwen armenzorg in Den Haag* (Amsterdam 2017).
- Voerman, G. en J. Wormer, 'De CPN in cijfers, 1909-1991' in: Margreet Schrevel and Gerrit Voerman eds., *De communistische erfenis. Bibliografie en bronnen betreffende de CPN* (Amsterdam 1997) 161-170
- Voerman, Gerrit, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 120:2 (2005) 226-269.
- Voerman, Gerrit, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale, 1919-1930* (Amsterdam-Antwerpen 2001).

Vree, Frank van, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989).

Wielenga, Friso, *Geschiedenis van Nederland. Van de Opstand tot heden* (4de druk: Amsterdam 2017).

Wijfjes, Huub, 'Digital Humanities and Media History: A Challenge for Historical Newspaper Research', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 20:1 (2017) 4-24.

Wolters, H.A.J., 'De Gemeentelijke Arbeidersbeurs te 's-Gravenhage 10 april 1905-1941', *Jaarboek Die Haghe* 98:1 (1986) 183-239.